

Lavadelens Krise *i dansk Senmiddelalder*

AF

TROELS DAHLERUP

INDENFOR dansk adelshistorisk Forskning har man hidtil i altovervejende Grad koncentreret sig om den saakaldte »Adelsvælde« i 16. og 17. Aarhundrede og her da specielt om »Adelsvældens Undergang«, medens man i langt ringere Grad har interesseret sig for denne Adelsvældes Begyndelse, og det skønt Anders Thiset – dansk Adelshistories store Navn – allerede ved dette Aarhundredes Begyndelse gjorde opmærksom paa, at det langt snarere var Tiden 1470–1509, der burde betegnes som Adelsvældens Forfaldsperiode.¹ Flere nyere Undersøgelser har fastslaaet den senmiddelalderlige Krises Omfang og Betydning,² og vi staar følgelig overfor det vanskelige Problem, hvorledes det 16. Aarhundredes Adelsvælde kunde opstaa netop paa Baggrund af de vitterlige Kriseforhold, som i de forudgaaende Menneskealdre havde ramt ikke mindst Dele af Samfundets verdslige Overklasse.

Mit Bidrag til en Forklaring paa disse Spørgsmaal tager sit Udgangspunkt i Aaret 1536, der efter min Opfattelse hidtil i altfor høj Grad ensidigt er blevet karakteriseret som Reformationsaaret, dvs. at man ikke i tilstrækkeligt Omfang har gjort sig klart, at dette Aar ogsaa adelshistorisk danner Epoke, og at det – ligesom 1660 med Rette er erkendt som Adelsvældens Undergang – kan betragtes som Adelsvældens Begyndelse. Uden videre at anskue den senmiddelalderlige verdslige Overklasse som blot en direkte Forløber for Adelsvældens rige og altdominerende Førstestand, som det hidtil har været almindeligt, er efter min

¹ Historisk Tidsskrift 7. Rk. I, S. 527.

² C. A. Christensen sst. 11. Rk. VI, S. 240ff., og 12. Rk. I, S. 257ff., samt i Rapporten fra det nordiske Historikermøde i Bergen 1964, S. 7ff. Se desuden Svend Aage Hansen: Adelsvældens Grundlag (1964), specielt Kapitel 3 (»Senmiddelalderlig Krise«).

Mening en Anakronisme, i hvert Fald er Berettigelsen af et saadant Synspunkt aldrig blevet egentlig dokumenteret.

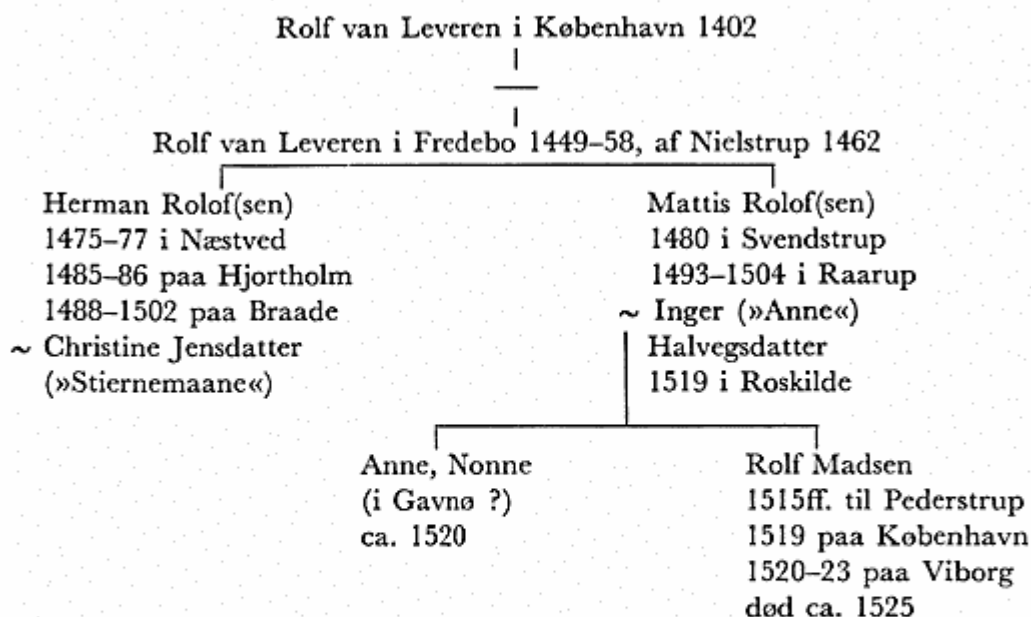
I den historiske Litteratur faar vi Gang paa Gang fastslaaet, at Adelen – og det saavel før som efter 1536 – hovedsageligt var en godsbesiddende Stand, og at dens Magt og Rigdom først og fremmest beroede paa Ejendomsretten til den privilegerede Jord.³ Men selvom det er vitterligt, at der til alle Tider fandtes Storgodsejere blandt dens Medlemmer, turde hermed intet være bevist for Standen i dens Helhed. Det er utvivlsomt Adelshistorikernes altovervejende Interesse for Højadelen alene, der her leder os paa Vildspor, idet eventuelle Strukturændringer med flere Undtagelser fra det traditionelle Skema tænkeligt lettest er at finde netop indenfor Standens laveste Lag. Det er i denne Forbindelse af Interesse ogsaa at betragte Nomenklaturen, idet selve Betegnelsen *Adel* først dukker op herhjemme netop paa Reformationstiden,⁴ tilsyneladende som et Vidnesbyrd om, at en ny Stand føler Behov for en ny (og fornemmere) Betegnelse, og der kan i hvert Fald ikke være Tvivl om, at man ved som hidtil rent anakronistisk at benytte denne strengt taget kun for Adelsvældens Førstestand gyldige Glose ogsaa om den forudgaaende Periodes Overklasse i betydelig Grad har bidraget til at drage den Nimbus, der rent faktisk omgav det 16. og 17. Aarhundredes Adel, ned over ældre Tidens Overklasse i dennes Helhed, og det uden at have gjort sig klart, i hvor høj Grad dette kunde være berettiget.

Det Spørgsmaal, der nu skal søges besvaret, bliver følgelig: var den senmiddelalderlige danske Lavadel i og for sig særlig godsrig, respektive i Besiddelse af nogen egentlig Fornemhed? Og naar der til Belysning heraf foretages en detailleret Gennemgang af den beskedne sjællandske Slægt *van Leveren*, er Formaålet hermed paa ingen Maade blot det at uddybe vort Kendskab til Lavadelens Genealogi og Personalhistorie; men det gøres i Haab om, at denne Slægt og hele dens Milieu kan vise sig i nogen Grad repræsentativt for en større Gruppe.

Af Slægtens faa Medlemmer er blot det sidste, Rolf Madsen, gaet over i Danmarkshistorien, idet han er kendt som Deltager, omend i

³ F. Ex. identificerer Kr. Erslev (Danmarks Riges Historie I, S. 639–54) Adelsmand og Godsejer; se ogsaa Erik Arup: Danmarks Historie II, S. 221–228, Jørgen Olrik i Schultz Danmarkshistorie II, S. 256, og Svend Aage Hansen, anf. Arb., S. 17, 59 og 71.

⁴ Selvom »Adel« sporadisk optræder i Frederik I's Haandfæstning (Aarsberetninger fra Geheimearchivet II, S. 66 og 68), finder vi endnu i Christian III's Haandfæstning alene Glosen i Sæmmentninger som »ridderskab og adel« (sst. S. 81 og 83f.). Jfr. at ogsaa i Holsten dukker Begreberne »Adel« og »edel« op saa sent som 1492 og 1508 og slaar først helt igennem i Privilegiebrevet af 1524 (Carstens i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 63. 1935, S. 93, jfr. 85).

andet Geled, i Kredsen af Christiern II's trofaste Tilhængere, og større genealogiske Problemer frembyder den ikke (se Stamtavlen). I 1402 gav en *Rolff wan Lewern* ifølge Roskildebispens Jordebog⁵ een Mark Sølv i Leje til Bispen af en Bod (taberna) i København, og da en Navnebroder til ham først dukker op et halvhundrede Aar senere, er der næppe Tale om Identitet, men denne, Stamfader til de to følgende Generationer, er utvivlsomt førstnævntes Sønesøn (evt. Brodersøn).

Den yngre *Roleff wan Leveren*⁶ kendes fra 1449 til 1462. Først nævnes han i Forbindelse med Fredebo i Nordsjælland,⁷ medens han i sine sidste Aar opholdt sig paa Lolland, hvor han skriver sig af Nielstrup.⁸ Om hans Familieforhold iøvrigt vides intet sikkert, men han synes at have en vis Tilknytning til Barritsen-Slægten (se herom ndf. S. 14f.), og han er givet Fader til de to i det Følgende omtalte Brødre Herman og Mattis, idet disse ikke blot fører det samme, herhjemme ellers ukendte, Vaaben som denne, men med en Patronymiconafledning benævnes de Roløffsen, Roluff med flere Variationer.

⁵ Udg. ved C. A. Christensen (1956), S. 129.

⁶ At *Æbelholtbogens Leneren* (SRD VI, S. 182) er en Skrivefejl, fremgaar klart af hans Segl, Danske adelige Sigiller (ved A. Thiset), L lxvi 1-2.

⁷ 1449 (SRD VI, S. 182), 1452 (Repertorium 2. Rk. 164), 1457 (Ryge: Peder Oxe, 1765, S. 6f.), 1458 (Codex Esromensis, udg. Oluf Nielsen, 1881, S. 136f., SRD VI, S. 184f.).

⁸ Repertorium 2. Rk. 1524, jfr. en udateret Omtale i Brev af 1478 (Dipl. Diocesis Lund. IV, S. 281f.), maaske ca. 1470, jfr. Udtogene i Ældste danske Arkivregistraturer III, S. 267 (A. 177) og S. 277 (A. 314).

Hermen Roløff optræder allerede 1475–77 i Skovklosters Regnskaber, hvoraf fremgaar, at han da betalte Leje til Klosteret af Jord saavel i Lille Næstved som i selve Købstaden;⁹ 1485–86 kaldes han Hovedsmand paa Hjortholm¹⁰ og 1488 paa Braade, hvortil han endnu 1502 skrev sig.¹¹ Hans Hustru Christine, nævnt 1502,¹² var utvivlsomt af den sjællandske Lavadelsslægt, som efter sit Vaaben traditionelt benævnes »Stiernemaane«, dvs. at hendes Broder var den Peder Jensen, der 1494 solgte hendes Mand en Gaard, hvilket Skøde medbesegledes bl. a. af Slægtens kendteste Mand Morten Jensen af Havelse.¹³

Broderen *Mattis Rolu* nævnes 1480 i Svendstrup¹⁴ og 1493 i Raarup, hvortil han endnu 1504 skrev sig.¹⁵ Han omtales sidste Gang i 1505, hvor hans Hustru kaldes »Anne«.¹⁶ Han havde i hvert Fald to Børn, en Datter Anne, der ca. 1520 sendte sin Broder et formeligt Tiggerbrev fra det Kloster (mon Gavnø?), hvori hun befandt sig,¹⁷ og Sønnen Rolf Madsen, der 1519 fik Brev fra sin Moder Fru *Ingerd Halfuegsdatter* i Roskilde, det vil formentlig sige, i et derværende Kloster.¹⁸

Dette Brevs meget personlige Tone gør det lidet sandsynligt, at *Mattis Roluf* skulde have været gift med en »Anne«, dvs. at Rolf Madsen blot skulde være Fru Ingers Stedsøn, og hermed bortfalder ogsaa Thisets Hypotese, at samme »Anne«, grundet *Mattis Rolufs* hyppige Optræden

⁹ Fol. 72b, 73a og 84b (bis). Jeg er Professor, dr. phil. Aksel E. Christensen Tak skyldig for Laanet af dennes Afskrift af Regnskabet, hvis Original befinder sig i Herlufsholm Skoles Arkiv.

¹⁰ SRD VI, S. 191f., Repertorium 2. Rk. 5880.

¹¹ Repertorium 2. rk. 6309, 9621. At en Gaard i København saa sent som 1522 omtales som liggende næst op til Herman Roloffs Gaard (Kjøbenhavns Diplomatarium VI, S. 10), kan næppe tages som Vidnesbyrd om, at han endnu da var i Live (om denne Gaard se ndf. S. 11 Note 27). At van Leveren-Slægten Vaaben optoges i Niels Krag Vaabenbog (fol. 288, RA), uden Farver og med Underskriften »Herman Roløff af Braade, 1498«, skyldes, at Niels Krag under Udarbejdelsen af Registraturen over Antvorskov Klosters Breve 1607 tog Notater om Vaaben fra Dokumenternes Segl (se herom William Christensen i Personalhistorisk Tidsskrift 9. Rk. II, S. 13f.).

¹² Repertorium 2. Rk. 9562, 9621.

¹³ Sst. 7615.

¹⁴ Sst. 4727, jfr. 4649.

¹⁵ Codex Esromensis, S. 181f., Repertorium 2. Rk. 10183.

¹⁶ Repertorium 2. Rk. 10498, Brevet kendes kun i en – utvivlsomt fejlagtig – Afskrift fra 1666, se flg.

¹⁷ Missiver fra Kongerne Christiern I's og Hans's Tid, udg. Will. Christensen, II, S. 418f.; den i Brevet nævnte *Broder Niels* er utvivlsomt en Klostergejstlig. M. H. t. Klosterets Beliggenhed var Brevbæreren fra Næstved.

¹⁸ Rolf van Leverens Privatarkiv 1519 u. d. (RA). Om Brevets Indhold se ndf. S. 6 Note 33 og S. 36 Note 6.

sammen med Medlemmer af den sjællandske Steensen-Slægt, skulde være en Datter af Peder Steen til Havnelev.¹⁹ Og da ogsaa hans Broder Herman jævnligt nævnes sammen med Mænd af denne Slægt, saaledes 1494, hvor et Brev udstedt af en hel Sødskendekreds af Peder Steens Børn medbesegles af »først wor moder (!) hermen aff brode«, Mattis Roluff af Raarup m. fl. Værger for de umyndige Børn,²⁰ fristes man til at antage en simpel Sjuskefejl i Afskriften, f. Ex. for »Moderbroder«, idet Peder Steens Hustru Mette Knudsdatter var af ukendt Slægt og førte et ikke-identificerbart Vaaben,²¹ dvs. at hun tænkeligt kunde være en Halvsøster til Herman og Mattis Rolluf.

Om Fru Ingers Slægtskabsforhold faar vi derimod sikrere Underretning takket være en Indførsel i Rigens Forfølgningsbog efter Reformationen,²² som meddeler, at en (iøvrigt ganske ukendt) Mogens Madsen i 1540 ved Rettertinget havde faaet Dom for, at Hans Willomsen og Fru Ingers Arvinger skulde udlægge ham som »Rettløff Madsens« Arving to Gaarde og et Møllested i Svindinge (Tuse Hd.) i Henhold til det Skøde, som Fru Inger havde udstedt. Medens Adelsaarbogen henfører Fru Inger til den yngre Slægt Halvegge (med Væbner-Vaaben), hvorved hendes Søn Rolf saaledes blev Fætter til de trofaste Christiern II-Tilhængere Jens og Niels Halvegge,²³ kan der efter dette Udsagn næppe være Tvivl om, at hun tilhørte den ældre, egentlige Slægt Halvegge²⁴ (med de to Stormhatte), som uddøde netop her paa Reformationstiden, enten som Datter af den 1485 nævnte Jep Halvegge eller af dennes Søn Evert Jepsen Halvegge, nævnt 1488, idet sidstnævntes Søster Mette i sit Ægteskab med Willom Sort var Moder til den i ovennævnte Rigens Forfølgning anførte Hans Villomsen (Baden).²⁵

Rolf Madsens første Optræden er vel udateret, men viser, at han (ifølge en Optegnelse senere end 1512) da havde indløst en til Roskilde Domkirkes St. Erasmi Alter pantsat Gaard i Gudmandstrup (Tuse Hd.) for 120 Mk.²⁶ 1516 skødede han Gods til Søren Arildsen i Grimstrup, der formentlig optraadte som Hr. Mogens Gøyes Straamand, idet han det

¹⁹ DAA 1920 S. 500.

²⁰ SRD VI, S. 201; om Fejl i Æbelholtbogen se ovf. S. 3, Note 6.

²¹ Danske adelige Sigiller, M. 58 (se Repertorium 2. Rk. 10183).

²² Rigens Forfølgningsbog Nr. 2 (RA) fol. 48r.

²³ DAA 1946, S. 100.

²⁴ Sst. 1896, S. 169f.

²⁵ Sst. 1884, S. 42.

²⁶ Repertorium 2. Rk. 12987. M. H. t. Dateringen nævnes den 1512 afdøde Roskildebisp Johan Jepsen Ravensberg som død.

følgende Aar videretransporterede Godset til denne; men endnu 1520 havde Rolf Madsen Penge til Gode hos Søren Arildsen.²⁷

I en ret ung Alder maa han være kommet i Kongens Tjeneste, og 1515 – hvor han kaldes Hofsinde – fik han Brev paa (pro seruicio facto et faciendo) at maatte indløse Pederstrup Birk paa Lolland og ikke blot at maatte beholde dette Len, men – i Fald det indløstes af Kronen – da at maatte faa et ligesaa godt Len.²⁸ Det var maaske hans Villighed til at handle om Gods med Hr. Mogens Gøye, der fik denne til at optræde som Relator, da Rolf Madsen 1518 forhøjede sin Pantenum fra 1000 til 1400 Mk. lybsk og samtidig fik 8 Aars Uopsigelighed;²⁹ men ogsaa hans ovennævnte Slægtning Hans Villomsen (Baden) stod i nær Forbindelse med Rigsmarsken,³⁰ og 1518 havde han været til Søs med Hr. Mogens, vel som Skibshovedsmand, den længe efter saa naturlige Beskæftigelse for en Lavadelsmand, idet Søren Norby da anmodede Kongen om et Skib, eventuelt et af dem, som Rolf Madsen eller Hr. Mogens sejlede paa.³¹

Men kort efter opnaaede han (ved Jacob Tidemands Død ca. 1519) en enestaaende Ophøjelse til Lensmand paa selveste Københavns Slot, hvorunder paa denne Tid ogsaa laa Krogen, dvs. hele Nordsjælland, samt Stevns m. m. Det er dog hertil værd at bemærke, at medens en Supplicant som Fru Alhed Urne 1519 23/12 titulerer ham *Embedsmand* paa København,³² kalder hans egen Moder ham i et samtidigt Brev (1519 uden Dag) blot *Slotsfoged*,³³ og det er vel et Spørgsmaal, om den i svensk Historieforskning gennemførte Sondring mellem egentlige Kronlensmænd og mere inferiøre Fogeder (specielt paa Regnskabslen) ikke ogsaa har sin Betydning for dansk Senmiddelalder?

Uanset hvilken Titulatur der nu var korrektest, faar man et klart Indtryk af, at Samtiden havde Tiltro til Rolf Madsens Formaaen paa allerhøjeste Sted. Var Søsterens ovenomtalte Brev et rent Tiggerbrev, havde ogsaa Moderen sine Ønsker (bl. a. om et Borgelejbrev til Brev-

²⁷ Eline Gøyes Jordebog (udg. A. Thiset), S. 399; Rolf van Leverens Privatarkiv (RA) 1520 24/2.

²⁸ Suhms Samlinger II:2, S. 68f.

²⁹ Sst., S. 80f.; om Lenets senere Skæbne se Danske Magazin 2. Rk. VI, S. 279, 4. Rk. IV, S. 239, og Frederik I's danske Registranter, S. 42f.

³⁰ Helms: Næstved St. Peder Klosters (Skovklosters) Historie (1940), S. 426.

³¹ Danske Kancelli, Indkomne Breve 1518 14/12 (RA).

³² Sst., 1519 23/12.

³³ Rolf van Leverens Privatarkiv, 1519 uden Dag (RA). Samtidig faar man her, gennem de moderlige Raad hun meddelte ham, et tydeligt Indtryk af, med hvilken Ængstelse Moderen saa sin Søn saa pludseligt ophøjet til denne vanskelige Post.

viseren). Fru Alhed Urne klagede over sin Skat; Hr. Johan Oxe, hvis Slægt Rolf's Bedstefader havde haft Tilknytning til (se ndf. S. 10), havde ogsaa en Brevviser, der fortjente Belønning, ligesom Hr. Oluf Nielsen Rosenkrantz' Foged foreslog at bytte Vornede med Kronen.³⁴

Men netop nu tog Sveriges Erobring Form; ogsaa Rolf Madsen maatte afsted, hvorfor den daglige Administration af Lenet overtoges af Morten Skriver.³⁵ Et Vidnesbyrd om den betroede Stilling, den unge Rolf Madsen indtog, er, at han snart blev Hovedsmand paa Viborg Slot, vel det vigtigste Len i Finland, hvilket han først efter Christiern II's Bortrejse fra Danmark rømmede 1523 10/10 sammen med Grænsefæstningen Olofsborg, og efter en besværlig Rejse gennem Rusland og Estland naaede han til Königsberg.³⁶ Ganske vist havde den øvede Strateg Søren Norby været betænkelig, idet han 7/3 1523 foreslog Kongen et Bytte, hvorved han selv skulde overtage Viborg; men nogen ren Nullitet regnedes Rolf Madsen næppe for, siden han i saa Fald til Gengæld skulde have netop Gotland med Visborg Slot.³⁷ Efter Sammenbruddet fralagde Søren Norby sig dog ethvert Ansvar for Rolf Madsens Kapitulation; men øjensynlig har denne kunnet svare for sig, idet han 1525 19/3 fik Christiern II's Kreditiv til Søren Norby, hvem han skulde meddele Nyheder,³⁸ dog til liden Nytte, da han vist umiddelbart efter faldt i Lybækkernes Hænder, og da han derefter totalt forsvinder ud af Historien, har disse vel gjort kort Proces med en saa udpræget Christiern II-Tilhænger.³⁹

II

DET er dog paa ingen Maade Slægten van Leverens Indsats i Danmarkshistorien, der her paakalder sig vor Interesse, snarere tværtimod, idet vi i nærværende Sammenhæng alene vil undersøge, om den eventuelt

³⁴ Sst., 1519 7/12, og 1520 12/4.

³⁵ Sst., Breve til Morten Skriver, 1520 12/4 og 9/6; sidstnævnte, der er dateret »for Stockholm«, er af Rolf Madsen rettet til »Morten Skriver i Helsingør eller København«. Kr. Erslevs Meddelelse (i Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, S. 15), at Borgmester Hans Mikkelsen 1520 var Lensmand paa København, stammer fra Poul Helgesens Udtalelse, at denne, da Ridderskabet drog til Sverige, fik Slotsloven her (Skrifter af Paulus Helie II, S. 95), et Udtryk, der næppe dækker over andet, end at han i Lensmandens Fravær havde (Del i) den militære Kommando.

³⁶ Reinhold Hausen: Finlands Medeltidsurkunder VIII (1935), S. 33f., 34f., 36 f., 40f., 53., 55f., 57, 58f., 60f., 62f., 82f., 87, 87f., 90, 98f., 101f., 117f., 126f., og 130f.

³⁷ Sst., S. 98f.

³⁸ N. J. Ekdahl: Christiern II's Arkiv, S. 856f.

³⁹ Jfr. Allen: Breve og Aktstykker til Christiern II's og Frederik I's Historie, S. 269, Noten.

kan betragtes som et repræsentativt Exempel paa en typisk senmiddelalderlig Lavadelsslægt. Efter det Tilnavn (van Leveren), som dens to først kendte Medlemmer benyttede, maa man formode, at Slægten var indvandret hertil fra det sydlige Udland, og ikke blot ligger der i Westfalen en Landsby Levern (Leveren),¹ men ogsaa Slægtens herhjemme ellers ukendte Vaaben² peger i denne Retning, idet Vaaben af denne Art er næsten typiske for Grænseegnen mellem Niedersachsen og Westfalen.³ Som ikke ualmindeligt blandt indvandrede Slægter søgte den at blive akklimatiseret ved at bortkaste Tilnavnet til Fordel for Patronymica;⁴ medens Rolf i Fredebo saaledes endnu 1450 og 1451 kaldtes van Leveren⁵ og helt frem til 1462 (det vil formentlig sige, saa længe han levede) benyttede dette Navn i sine Segl,⁶ bortkastede de følgende Generationer fuldstændigt dette Tilnavn ogsaa i Seglene.⁷

Da Kildematerialet for de to ældste Leds Vedkommende desværre er saa spinkelt, at vi ikke med større Sikkerhed kan fastslaa Familieforholdet mellem de to første Bærere af Navnet van Leveren (Rolf i København 1402, respektive i Fredebo 1449 ff.), mangler vi følgelig Underretning om, hvorledes Flytningen fra By til Land er foregaaet. Men det ligger dog uden for enhver Tvivl, at den verdslige Overklasse i Senmiddelalderen i vid Udstrækning rekrutteredes fra Købstadspatriciatet,⁸ eller – som Forholdet maaske snarere bør karakteriseres – at der fandtes en intim Forbindelse mellem By- og Landaristokrati med deraf flydende stadige

¹ Danmarks gamle Personnavne II, Tilnavne II, Sp. 672; jfr. at der i Roskildebispens Jordebog (Udg. S. 129) umiddelbart efter Rolf anføres en *Henricus Sost*.

² Et delt Skjold, i højre (dexter) Felt en nedvendt Sparre, i venstre (sinister) Felt to Bjælker, evt. femdelt (Danske adelige Sigiller L lxvi 1-5).

³ Jeg takker Heraldikeren Jan Raneke, Lomma, for elskværdig Oplysning herom.

⁴ Jfr. f. Ex. den rygenske Slægt Quitzou, hvis til Danmark indvandrede Medlemmer først efter Frederik I's Navneforordning af 1526 atter genoptog Brugen af det gamle Tilnavn (DAA 1910, S. 327f.).

⁵ SRD VI, S. 182, Annaler for nordisk Oldkyndighed 1851, S. 322f. Note 5.

⁶ F. Ex. Danske adelige Sigiller L lxvi 2 (Repertorium 2. Rk. 1524), jfr. sst. 1.

⁷ If. Danske adelige Sigiller (L lxvi 5) skal Rolf Madsens Segl indeholde Bogstaverne RML (i saa fald selvfølgelig at opfatte som »Rolf Madsen van Leveren«); men i de Segl, der har staaet til min Raadighed, har det ikke været mig muligt at læse mere end RM.

⁸ Foruden det velkendte fynske Patriciat (Marsvin, Mule, Kotte, Seeblad oma.) skal her blot anføres, at Slægten Orning stammer fra en Aalborgraadmand (DAA 1907, S. 332f.), Slægten Skadeland fra en Viborgborger (DAA 1915, S. 494) samt at den sjællandske Slægt Griis (af Slagelse) havde nære Kontakter til Slagelse (DAA 1895, S. 130f.). Om Københavns Betydning i denne Forbindelse se ndf. S. 13. Specielt udgør den sjællandske Slægts- eller Vaabengruppe kaldet »Baden« det klassiske Exempel paa et Koteri af Patriciere, der ved et Medlems Ophøjelse til Biskop straks rykker frem til en mere fremtrædende Position (DAA 1884, S. 41ff., samt Erik Arup: Danmarks Historie II, S. 232).

Vekselvirkninger. Endnu 1482 medbeseglede velbyrdig Mand Jep Halvegge, Fader (evt. Faderfader) til Rolf Madsens Moder Fru Inger, et Brev udstedt af Kirstine Nielses, Niels Madsen Skomagers Enke, Borger i Slagelse, og ikke blot kaldte hun da Jep Halvegge for sin Frænde,⁹ men hendes i Brevet nævnte ikke-adelige »Svoger« Jens Mikkelsen var gift med en Kvinde af den gamle, men nu uddøende sjællandske Adelslægt Snubbe (II).¹⁰

Om den første Rolf van Leveren (1402) har drevet egentlig Købstadsnæring eller blot levet som »Rentier« i København, kan vi ikke sige; men det er værd at bemærke, at endnu de første Gange den næstfølgende Rolf (i Fredebo) nævnes, kan vi ikke fuldt ud være sikre paa, at han allerede da besad Frihed og Frelse. Saaledes anføres han 1449 i et Herredstingsvidne efter saavel Tingfogeden som en Præst og Barvid Pedersen i Nejlinge (om denne se fig.) og umiddelbart før tre Personer, der givetvis maa opfattes som Bønder.¹¹ Ogsaa 1452 medbesegler han paa en »udsat Post«, idet her først opregnes en Række vitterligt fribaarne Mænd, derefter to Præster og først som den næstsidste, lige foran en Slangrup-Raadmand, anføres Rolf i Fredebo.¹² Først 1458 stiles han, sammen med Barvid Pedersen, klart og utvetydigt *a wapn*, men endnu i de to Breve, der hidrører fra denne Lejlighed, opregnes disse blandt de sidste Væbnere, dvs. umiddelbart før de ufri Medbeseglere.¹³ Fra nu af var hans Stilling dog klar, og med Hensyn til Rolfs Sønner ses der aldrig at være noget Problem, de nævnes »med flere gode Mænd«,¹⁴ kaldes »Væbnere,«¹⁵ »velbyrdig Mand«¹⁶ eller optræder i Familiens Skød omgivet af vitterligt fribaarne Slægtninge.

Vender vi os dernæst til de Lokalteter, hvortil (-i eller -af)¹⁷ disse Lavadelspersoner skriver sig, faar vi den første Overraskelse. Vi er saa vant til umiddelbart at forestille os Adelen, Rigets verdslige Overklasse, som en Godsejerstand, at det rent ud maa forbløffe, at ikke eet eneste af disse Stednavne kan antages at repræsentere Ejendom, men at der i

⁹ Repertorium 2. Rk. 5097.

¹⁰ Sst. 7102, 7103, DAA 1918, S. 419f., samt Helms, anf. Arb., S. 657.

¹¹ SRD VI, S. 182.

¹² Repertorium 2. Rk. 164.

¹³ SRD VI, S. 184f., Codex Esromensis, S. 136f.

¹⁴ Repertorium 2. Rk. 4649, 5880.

¹⁵ Sst. 7488.

¹⁶ Annaler for nordisk Oldkyndighed 1855, S. 41 Note 1.

¹⁷ Hele Spørgsmaalet om Titulering – berørt af William Christensen i (Festskrift til Edvard Holm) Tillæg til Historisk Tidsskrift 8. Rk. IV, S. 38ff. – herunder hvilke Konsekvenser »i, af og til« evt. kan have, trænger til en nøjere Undersøgelse.

samtligge paaviselige Tilfælde udelukkende er Tale om Forleninger eller lignende. Det Fredebo (Græsted S., Holbo Hd.), som Rolf skriver sig i, respektive af, vides senere at være en kongelig Enestegaard, omend af ret betydeligt Omfang, men vel næppe større, end den helt ud omfattedes af det Skøde, hvorved Dronning Margrete 1400 overtog den,¹⁸ dvs. at vi har Grund til at antage, at Rolf i Fredebo blot havde Gaarden i Len eller Leje.

Denne Formodning underbygges kraftigt gennem det vitterlige Klientforhold, hvori han ses at have staaet til Egnens Kronlensmand, hvorved vi saa at sige tvinges til at antage, at han besad Fredebo næsten som et »Underlen«, eventuelt en Slags »Maalsgods«, dvs. som Vederlag for Tjeneste, han udførte for den kongelige Lensmand. 1451 finder vi ham som Medbesegler af et af Søborglensmanden Follert van Knob udstedt Gælds brev,¹⁹ og da denne døde kort efter, var det i et af Enken Birgitte Bondesdatter 1452 udstedt Brev, at han nu optraadte.²⁰ Faa Aar senere giftede hun sig med Hr. Johan Oxe til Asserbo, Lensmand paa København, Krogen og Søborg, hvad der givet var Aarsagen til, at vi 1457 ser Rolf af Fredebo paa Smørum Herredsting, hvor han »paa min naadige Herre Kongens Vegne« fungerede som Tingholder og med Try Herreds Foged m. fl. udstedte et Vidnesbyrd i en Sag, der havde Hr. Johan Oxes Interesse.²¹ I sit andet Ægteskab (med Inger Bille) fik Hr. Johan Interesser paa Lolland, og selv om vi først 1479 ser, at hans Svigermoder forlenede ham med Nielstrup (i Musse Hd.),²² er der ganske givet en Sammenhæng mellem dette og den Omstændighed, at Rolf forsvinder fra Nordsjælland og 1462 benævnes af netop Nielstrup.²³

Var Faderen saaledes knyttet til Kronens Lensadministration, eller snarere, til en Lensmandsslægt, gik Sønerne derimod i Kirkens Tjeneste. At Herman Rolof 1475 og 1477 betalte Skovkloster Leje af Jord saavel i selve Næstved som i Lille Næstved (dette sidste var et veritabelt Lavadels pensionistkvarter),²⁴ kan tænkeligt skyldes, at han i Lighed med mange andre af Egnens Lavadelsfolk havde staaet i Klosterets Tjeneste ligesom den Willom Sort (»Baden«), der gift med en Søster (evt. Faster)

¹⁸ Repertorium 1. Rk. 4374, 4375, Annaler for nordisk Oldkyndighed 1851, S. 315. Jfr. Ældste danske Arkivregistraturer I, S. 56.

¹⁹ Annaler for nordisk Oldkyndighed 1851, S. 322 Note 3.

²⁰ Repertorium 2. Rk. 164.

²¹ Ryge, anf. Arb., S. 6f.

²² Repertorium 2. Rk. 4552.

²³ Sst. 1524, jfr. ovf. S. 3 Note 8.

²⁴ Helms, anf. Arb., S. 427f.

til Mads Rolofs Hustru Fru Inger 1464 og atter 1480 fik Klosterets vigtigste Gaard i Lille Næstved i Leje imod en mindre Afgift foruden at »være Klosteret til Tjeneste«. ²⁵ Men i hvert Fald har Herman snart valgt sig en mægtigere Herre, idet han 1485 og 1486 var Roskildebispens Hovedsmand paa Hjortholm, ²⁶ hvilket han 1488 havde ombyttet med Braade (nuværende Holsteinborg), ²⁷ hvortil han endnu 1502 skrev sig. ²⁸

Ganske samme Løbebane slog Broderen Mads Rolof ind paa. Han skrives 1480 i Svendstrup (mon et Len eller evt. blot i Borgeleje?), ²⁹ og fra 1493 til 1504 benævnes han i eller af Raarup (nuværende Cathrinebjerg), ogsaa een af Roskildebispens betydeligere Gaarde. ³⁰ Dennes Søn Rolf Madsen gik derimod i Kongens Tjeneste og blev Hofsinde, vel et Vidnesbyrd om, at Slægten nu var ved at naa op over den allerværeste Lavadel. Nogen Kapital har han utvivlsomt haft, da han baade kunde indløse noget til Domkirken pantsat Gods og 1515 overtage Pantelenet Pederstrup, hvis Pantenum 1518 tilmed forhøjedes. Hans Overtagelse af Københavns Len hører derimod ligesom hans Forleninger i Finland hjemme i den politiske Historie.

Selvfølgelig blev der i en saadan Livsførelse ogsaa Plads til i hvert Fald nogen Godserhvervelse, men aldrig af et saadant Omfang, at blot eet eneste Medlem af Slægten van Leveren kom til at skabe sig en egentlig Hovedgaard, og ikke mindst er det betegnende, at vi i adskillige Tilfælde finder en Forbindelse mellem dens Jordejendom og dens Ægteskaber. I 1502 kunde Herman Rolof skænke St. Pouls Alter i Roskilde Domkirke en Gaard i Skippinge, ³¹ men for det første bekræftede Svogeren Morten Jensen (»Stiernemaane«) Salget, ³² hvori han saaledes maa antages at have haft en vis Interesse, og dernæst stammede i hvert Fald 1/4 af Ejendommen fra dennes Broder Peder Jensen, der allerede 1494

²⁵ Repertorium 2. Rk. 1704, 4633, jfr. Helms, anf. Arb., S. 424f.

²⁶ SRD VI, S. 191f., Repertorium 2. Rk. 5880.

²⁷ Repertorium 2. Rk. 6309; endnu i dette Aar omtales Herman Rolofs Jord i Næstved (SRD VI, S. 377), men denne Betegnelse kan dog blot skyldes, at han (evt. et godt Stykke Tid) tidligere havde besiddet den paagældende Jord; jfr. ligeledes ovf. S. 4 Note 11 om den 1522 omtalte Herman Rolofs Gaard i København. Det er dog hertil af Interesse, at Ramsing (Københavns Ejendomme 1377-1728 V, Nørre Kvarter, S. 90) identificerer den med en forhen Biskop Niels Skave (1485-1500) tilhørende Gaard.

²⁸ Repertorium 2. Rk. 9621. At han formentlig ogsaa 1502 (udat. 1501-05) med to Mænd skulde følge »min Herre«, dvs. Kongen, til Norge, var vel en Bispelenet paa-hvilende Forpligtelse (Danske Magazin 4. Rk. II, S. 272).

²⁹ Repertorium 2. Rk. 4727, jfr. 4649.

³⁰ Codex Esromensis, S. 181f., SRD VI, S. 201, Repertorium 2. Rk. 10183.

³¹ Repertorium 2. Rk. 9562.

³² Sst. 9621.

havde solgt denne Andel, som han igen havde arvet efter sin Mormoder, til Herman Rolof,³³ dvs. at denne hans eneste vitterlige Jordejendom givet stammede fra hans Hustru, hvis Samtykke følgelig var paakrævet ved Altergaven 1502.³⁴

Ej heller Broderen Mads Rolof synes rig paa Jordegods. Mest optræder han som ovenanført i Forbindelse med Steensen-Slægten's Godsdispositioner, og saafremt den anførte Antagelse, at hans Halvsøster var gift med Peder Steensen, er korrekt, er det jo ganske naturligt, at han og hans Broder som Værger for de umyndige Søsterbørn og som interesserede i Slægtens Ve og Vel Gang paa Gang medbesejler Steensen-Skøder m. v.³⁵ I 1505 solgte Mads Rolof en Gaard i Reerslev (Tune Hd.) til Bartholomei Alter i Roskilde Domkirke, og da dette skete med Hustruens Samtykke,³⁶ er det tænkeligt ogsaa tilgiftet Gods.

Det er saaledes sandsynligt, at de Midler, der satte Rolf Madsen i Stand til at indløse saavel pantsat Gods som et kongeligt Pantelen, hidrørte fra hans Moders (da uddøende) Slægt, og selv da er det betegnende, at Forhøjelsen af Pantessummen 1518 først fandt Sted, efter at han havde solgt Gods gennem en Mellemand til Hr. Mogens Gøye.³⁷ Desuden ved vi, at han (ca. 1520) ejede en Gaard i Øsemagle (Ramsø Hd.), hvor nok en Gaard ejedes af Laurens Nielsen af Havnelev,³⁸ en Mand, der utvivlsomt ogsaa var besvogret med Steensen-Slægten,³⁹ dvs. at begge muligvis havde erhvervet dette Gods takket være de respektive Slægters Giftermaal. Endelig havde som nævnt 1540 en Mogens Madsen faaet Rettertingsdom for, at Hans Villomsen og Fru Inger Halvegsdatters Arvinger skulde udlægge ham som »Rettløff Madsens« Arving noget Gods i Svindinge (Tuse Hd.), men vel at mærke i Henhold til Fru Ingers Skøde, dvs. at ogsaa dette Gods hidrørte fra Halvegge-Slægten.

³³ Repertorium 2. Rk. 7615.

³⁴ Identificationen af Peder Jensens (kvarte) Gaard 1494 med den 1502 Alteret tilskødede fremgaar klart af, at Roskildealteret sammen med Gavebrevet af 1502 ogsaa modtog Skødet af 1494.

³⁵ Saaledes kalder Peder Steen(sen) 1493 ligefrem Mads Rolof for sin Svoger (Codex Esromensis, S. 181f.).

³⁶ Repertorium 2. Rk. 10498. Om Hustruens Navn se ovf. S. 4f.

³⁷ Se herom ovf. S. 5f; jfr. dog at Søren Arildsen, der her synes at optræde som Straa- mand for Hr. Mogens, endnu 1520 skyldte Rolf Madsen Penge (Rolf van Leverens Privatarkiv, 1520 24/2, RA).

³⁸ RA, Registratur 108 A, Nr. 31, fol. 9 v.

³⁹ Jfr. Repertorium 2. Rk. 10183 samt DAA 1920, S. 500.

III

DENNE Slægt, hvis Godsbesiddelse aldrig tog et saadant Omfang, at blot eet eneste Medlem kom til at sidde som Jorddrot paa sin egen Hovedgaard, viser sig altsaa først og fremmest at maatte betegnes som en Slægt af Gods-Administratorer, Fogeder eller Lensmænd, første og sidste Mand i Kronens Tjeneste (første Mand vel strengt taget blot i en Kronlensmands Tjeneste), de to Brødre af anden Generation i Kirkens, dvs. Roskilde Bispestols Tjeneste. Vi staar da overfor det Spørgsmaal, hvorvidt denne Slægt repræsenterer et forholdsvis almindeligt Forhold, eller om der er Tale om et helt usædvanligt Fænomen, hvorfor Undersøgelsen nu udstrækkes til en Gennemgang af Slægtens »Milieu«, dvs. de Familier, hvorfra man hentede Hustruerne, de Mænd, med hvem man medbeseglede, og de Lensmænd eller Fogeder, hvem man afløste, respektive afløstes af paa de forskellige Forleninger.

Udgangspositionen synes at have været København, en Stad, der vel ikke ses at have spillet større Rolle for Rekrutteringen af Lavadelen, i hvert Fald ikke i Sammenligning med Slagelse og Næstved, for slet ikke at Tale om Odense og de andre fynske Købstæder. Men Exempler findes dog, som den københavnske Raadmand og Væbner Gerlak Floor,¹ flere Medlemmer af den navnløse sjællandske »Skullelev«-Slægt, der førte Godov'ernes Ulvehoved,² og den københavnske Borger Hans Tidikesen, der blev Christiern I's Skriver, 1456 fik Frelsebrev, derefter blev Provisor paa Gavnø og 1482 endte som Forpagter af Skovklosters Gods i Grimstrup.³

Et Exempel, der udviser en betydelig Parallellitet med van Leveren, har vi i den ganske obscure Slægt *Fæling*, hvoraf alene to Generationer er kendt, og end ikke et Vaaben kan paavises.⁴ Den først kendte Mand Peder Bosen Fæling var Roskildebispens Slotsfoged paa København, da han 1408 af Roskilde St. Nicolai Alter lejede tre Bol i Maaløv for sin og sin Hustru Cecilies Livstid.⁵ Om hans sociale Stilling kan vi ikke med større Sikkerhed udtale os; en Bispefoged behøvede vel ikke her i 15. Aarhundredes Begyndelse nødvendigvis at være fribaaren, og som nævnt førte han blot et Bomærke i sit Segl. Men 1416 optræder han som *armiger*, da Knud Andersen (Panter) til Svanholm pantsatte ham og hans Hustru

¹ Se f. Ex. Repertorium 2. Rk. 274, 288, 2458.

² DAA 1894, S. 150f.

³ Død 22/7 1500, Helms, anf. Arb., S. 470.

⁴ 1408 (og vel ogsaa 1418) førtes blot Bomærke, se fig.

⁵ Repertorium 1. Rk. 4956.

alt sit Gods i Jørlunde Hd., nemlig i selve Jørlunde By, to Gaarde i Sundbylille og en øde Gaard i Skenkelsø for 100 Mk. Sølv.⁶

Saaledes synes der økonomisk som socialt at være Opgang, og at Kong Erik 1417 overtog København, kom paa ingen Maade Peder Fæling til Skade, idet den betroede Mand straks overflyttedes til nok et vigtigt Bispeslot, nemlig Dragsholm, hvor han som Slotsfoged 1418 lejede mere Gods af Nicolai Alter.⁷ Medens de hidtil nævnte Godserhvervelser alle laa indenfor Rækkevidde af København, var det vel den nye Stilling paa Dragsholm,⁸ der laa bag, at han og Hustruen 1431 paa Livstid lejede en Gaard i Svinninge (Ods Hd.) af Domkapitlet.⁹

De havde mindst tre Sønner, da de døde, uvist hvornaar, men før 1460, i hvilket Aar Væbneren Anders Fæling med sine – ikke navngivne – Brødre overlod de evige Vicarer i Roskilde det ovenanførte Pantebrev af 1416,¹⁰ vel et Tegn paa økonomisk Tilbagegang; sidste Gang et Medlem af denne Slægt omtales, var i en 1480 af Roskilde Agnete Kloster udstedt Kvittering til Landsdommeren Henrik Meinstorp vedrørende Afgift af Gods i Hjelsømagle og Sneslev, hvori en Jens Fæling havde haft Panterrettigheder, hvilke han siden havde overladt Klosteret.¹¹ Ogsaa her finder vi altsaa en Slægt, hvis Funktion saa at sige var den (som Lensmænd eller Pantebesiddere) at administrere andres, især kirkelige Institutioners Gods, idet vi her naturligvis maa have i Erindring, at det for Sjællands Vedkommende saa afgjort er de kirkelige Institutioners Arkiver, der er bedst bevaret, hvorfor Kildematerialet utvivlsomt vil faa Slagside til Fordel for Kirkegodset.

Som ovennævnt optræder Rolf i Fredebo saa hyppigt sammen med sin Nabo Barvid Pedersen (Barritsen) i Nejlinge (Helsing S., Holbo Hd.), at man fristes til at formode et Svogerskab imellem dem, og det saa meget mere, som Barritsen-Slægten 1491 og 1515 ejede Gaarde i Boeslunde (Slagelse Hd.),¹² et Sogn, hvor ogsaa Rolf Madsen (til 1516)

⁶ Repertorium 1. Rk. 5578.

⁷ Sst. 5732.

⁸ Ny Lensmand paa Dragsholm kendes først 1468, og det var da Herman Rolofs svigerfader Is Lydikesen »Stiernemaane«, se ndf.

⁹ Repertorium 1. Rk. 6486.

¹⁰ Sst. 2. Rk. 1160. Her betegnes Godset som tre Gaarde i respektive Jørlunde, Skenkelsø og Sundbylille.

¹¹ Sst. 4728. Medens Panterrettighederne saaledes tilhørte Klosteret, laa Ejendomsretten hos »Lensmanden« Henrik Meinstorp, hvis Datter Anne, gift med Holger Rosenkrantz, ca. 1520 besad to Gaarde i Hjelsømagle (RA, Registrant 108 A, Nr. 31, fol. 5v.)

¹² DAA 1885, S. 65f. Det er ikke uden Interesse, at Barritsen-Vaabenet allerede 1393 førtes af en Slagelseborger.

besad en Gaard. Muligvis var Nejlinge (ligesom Fredebo) en Forlening, idet saavel Kronen¹³ som Asserbo Gods¹⁴ havde udstrakt Ejendom i denne Landsby. Barvid Pedersens Søn Knud Barritsen skrev sig 1485-94 i Svendstrup,¹⁵ ganske som Mads Rolof gjorde det 1480, og paa sine gamle Dage blev han som saa mange andre Lavadelsfolk Skovklosters »Pensionær«; saaledes skrev han sig 1500 i Gerdrup, et Klosterlen, som Sønnen Peder Knudsen endnu 1518 besad.¹⁶

Betragter vi den Kreds, som Rolf i Fredebo iøvrigt optraadte sammen med, finder vi ganske tilsvarende Forhold. 1452 medbeseglede han et Pantebrev udstedt af hans Beskytter Søborglensmandens Enke til Lydike Jensen »Stiernemaane« til Freerslev,¹⁷ ogsaa en Slægt, der havde specialiseret sig i Bispelen. Dennes Søn Is Lydikesen var 1468 Lensmand paa Dragsholm, og medens dennes Datter Christine blev gift med Herman Rolof, var den ene Søn Morten Jensen Bispelensmand paa Havelsemagle (Ølsted S., Strø Hd.), og den anden, Peder Jensen, skrev sig 1506 af Øm, en Landsby i Syv S. (nu Glim S.), der ca. 1520 helt ejedes af Bispestolen.¹⁸

Selv indtog Rolf i Fredebo som ovenomtalt blot en beskeden Plads i Brevet af 1452, idet han nævnes efter to Præster og umiddelbart før en Raadmand. Men ogsaa de vitterligt fribaarne Medbeseglere tilhørte samme Milieu af Kirkens »Vasaller«. Først anførtes Claus Henriksen (»Skade-Kraus«)¹⁹ i Ramløse, et Bispelen, hvortil han allerede 1442 skrev sig,²⁰ og hans Søn Niels Clausen, Slægtens sidste Mand, døde som Biskop i Aarhus. Derefter nævnes Bent Krabbe af den halvt »borgerlige«, halvt »gejstlige« Slægt »Krabbe af Roskilde«,²¹ som 1445 til 1459 var Forstander for Vor Frue Kloster i Roskilde. Han var gift med Mette Hansdatter Myndel af Møntmesterslægten,²² som anden Gang var gift med Didrik Friis (af Arlevad),²³ der 1464-1486 havde afløst ovennævnte

¹³ Repertorium 1. Rk. 2506, jfr. 3081 samt Ældre danske Arkivregistraturer I, S. 149 og 122.

¹⁴ Saaledes fik Kronen 1560 7 Gaarde i Nejlinge fra Asserbo (Kronens Skøder I, S. 64), jfr. at Poul Laxmands Arvinger 1544 besad 6 Gaarde i Nejlinge, og interessant nok ogsaa en Gaard i Boeslunde Sogn (Rigens Forfølgningsbog Nr. 2, fol. 40v f.).

¹⁵ Repertorium 2. Rk. 5750, 7638.

¹⁶ Helms, anf. Arb., S. 443f., jfr. S. 467f. og DAA 1885, S. 65.

¹⁷ DAA 1920, S. 516f.

¹⁸ RA, Registrant 108 A, Nr. 31, fol. 9r.

¹⁹ DAA 1915, S. 485f.

²⁰ Repertorium 1. Rk. 7229; og endnu 1458, se sst. 2. Rk. 872.

²¹ DAA 1954, S. 3.

²² DAA 1905, S. 346f.

²³ DAA 1942, S. 99f.

Claus Henriksen i Bispelenet Ramløse, samtidig med at han var Forstander for Roskilde Agnete Kloster 1458–92. Didrik Friis' Broder Otte Friis ægtede en Datter af Mette Myndel i hendes første Ægteskab, og deres Søn Jørgen var i flere Roskildebispers Tjeneste.

Som tredje Medbesegler kommer nu Anders Jensen (Væbner-Halvegge).²⁴ Hans Fader havde været Forstander for Gavnø Kloster, medens han selv 1431–54 var Lensmand paa Havelsemagle (hvor han afløstes af førnævnte Morten Jensen »Stiernemaane«) og fra 1436 Forstander for Roskilde Agnete Kloster²⁵ (hvor han mellem 1455 og 1458 afløstes af førnævnte Didrik Friis). Hans ene Broder var Kannik i Roskilde, medens en anden, Peder Jensen, blev Bispelensmand, 1455 paa Braade (hvor vi senere finder Herman Rolof) og 1468 paa Saltø, og dennes Børn hørte ligesom Rolf Madsen til Christiern II's mest trofaste Tilhængere. Sønnen Niels var ca. 1520 Bispefoged i Ølby,²⁶ og to Døtre var i Roskilde Vor Frue Kloster, medens en tredje Datter, Fru Karen »Ermelund«, var gift med Eggert Andersen Ulfeldt, der fra ca. 1482 havde Bispelenet Elmelunde paa Møn, som Sønnen siden besad til sin Død 1566.²⁷

Personer af ganske samme sociale Type finder vi sammen med Rolf i Fredebo i de to Markskelsforretninger af 1458, som da foretoges for henholdsvis Esrom og Æbelholt Klostre.²⁸ De to Abbeder optraadte kollegialt for hinanden i de respektive Breve, og desuden een virkelig Standsperson i hvert, i Esrombrevet Gotskalk Barsebæk, Hovedsmand paa Gurre, i Æbelholtbrevet Hr. Albret Bydelsbak af Annisse; men ellers finder vi her blot gamle Kendinge og deres Lige: først Henrik Skarsow, Forstander for Slangerup Kloster 1457–66,²⁹ formentlig Søn af en pommersk Indvandrer³⁰ Niels van Skarsow, der omkring 1400 havde været kongelig Skænk.³¹ Derefter kommer Lydike Jensen »Stiernemaane«, Rolf i Fredebo og Barvid Pedersen i Nejlinge og endelig seks Selvejrbønder.

I det parallelle Æbelholtbrev finder vi først Claus Henriksen af Ram-

²⁴ DAA 1946, S. 98f.

²⁵ Ansættelsesbrevet af 1436 se Repertorium 1. Rk. 6827, en Kvittering af 1448 se sst. 7809.

²⁶ RA, Registrant 108 A, Nr. 31, fol. 10r.

²⁷ Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, S. 92.

²⁸ I henholdsvis Codex Esromensis, S. 136f., og Æbelholtbogen, udg. SRD VI, S. 184f.

²⁹ Repertorium 2. Rk. 724, 2123.

³⁰ Danmarks gamle Personnavne II, Tilnavne II, Sp. 266.

³¹ Repertorium 1. Rk. 4371, 4985.

løse og derefter Jens Tetz af Farum, et Bispelen som var i denne Families Besiddelse i henved 100 Aar. Han var af den rygenske Slægt, som efter sit derværende Stamsæde under Adelsvælden antog Tilnavnet Rosengaard.³² Hans Broder Tetz Tetzen gjorde Karriere i Roskilde Domkapitel, hvor han endte som Ærkedegn; men skønt Jens Tetz selv blev Ridder og efterlod sig talrigt Afkom, var Slægtens »gejstlige« Traditioner ham øjensynligt for stærke, og skønt givet da en ældre Mand lod han sig optage i Lunde Domkapitel, hvor ogsaa han inden sin Død opnaaede Ærkedegneembedet. Ogsaa hans Efterkommere holdt sig til Krumstaven; Sønnen Tetz Jensen overtog Farum, og dennes Hustru, Alhed Urne, Biskop Lage Urnes Søster, sad 1519 som Enke inde med Hjortholm,³³ og ikke blot havde hun 1536 Livsbrev paa Farum, men Sønnen Jens Rosengaard havde Brev paa at efterfølge hende.³⁴

Derefter fulgte en Mikkell Rud af Sigerslev-Vester, en saa obskur Person, at vi ikke kan finde en sikker Plads til ham paa Slægten Ruds Stamtavle,³⁵ og endelig kommer – umiddelbart før Rolf i Fredebo – en Jens Madsen af Sundbylille, som er et nærmere Bekendtskab værd. Blot Aaret før (1457) findes denne i et af seks fribaarne Mænd og seks Bønder foretaget Skovskel placeret som Nr. 7 (efter gamle Kendinge som Claus Henriksen, Henrik Skarsow, Mikkell Rud og Jens Tetz), det vil strengt taget sige, som den første blandt Bønderne.³⁶ Der er stor Sandsynlighed for, at han er identisk med den af Arup³⁷ fremdragne Jens Madsen, der 1454 nævnes i Nabobyen Oppesundby,³⁸ og som da paastodes at have udvist Malkonduite paa Krigstogt til Sverige. Da mødte nemlig paa Sømme Herreds Ting »beskeden Dannemand Ove Pedersen af Ølstykke«, som af Agnete Klosters Forstander Anders Jensen (Væbner-Halvegge) var gjort til Hovedsmand »for de Væbnere, som var ude for de Bønder i Sømme Hd., Strø Hd. etc.« og han paastod, at da de gjorde Landgang, overdrog han Kommandoen ombord til Jens Madsen, hvorefter denne stak af med Skib og Proviant, Landgangsholdet til stor Skade.³⁹ Den Rolle, Agnete Klosters Forstander spiller her, gør det sandsynligt, at det drejede sig om det Udbud, som Klosteret havde Pligt til

³² DAA 1912, S. 389ff. Jfr. at Slægten saa lang Tid Senmiddelalderen igennem lejede Ringsted Klosters Gaard i Kværkeby, at denne den Dag i Dag hedder Rosengaarden.

³³ Rolf van Leverens Privatarkiv, 1519 23/12.

³⁴ Roskildebispens Jordebog (Udg. ved C. A. Christensen), S. 332.

³⁵ DAA 1912, S. 432ff., specielt S. 436.

³⁶ Repertorium 2. Rk. 724.

³⁷ Danmarks Historie II, S. 124.

³⁸ Repertorium 2. Rk. 355.

³⁹ Jfr. Will. Christensen: Dansk Statsforvaltning, S. 295 og 520ff.

at stille til Gengæld for sit Gods' Skatteprivilegier, dvs. at det sendte »Væbnere« ud for sine Bønder, og hermed faar vi omsider et Fingerpeg om, hvorfor de kirkelige Institutioner med Forkærlighed anvendte Væbnere som Administratorer af deres Gods, idet kun disse kunde opfylde den Bisper og Klostre paahvilende Tjenestepligt. Det er følgelig værd at bemærke, at netop i Byerne Sundbylille og Oppesundby havde Agnete Kloster Gods, som i hvert Fald en Tid udgjorde et samlet Len.⁴⁰

Tjenestepligtens Betydning for de kirkelige Institutioner fremgaar ikke mindst af Fortegnelsen over Roskilde Bispestols Len i 1536,⁴¹ hvor der ved Siden af forskellige Afgifter Gang paa Gang nævnes »en Karl til Skibs, naar tilsiges«, »fire Borgelejer at holde om Aaret« osv. Men ogsaa her finder vi Paralleller til den underordnede Stilling, som Rolf i Fredebo synes at have indtaget som »Undervasal« under den kongelige Lensmand, idet mindre Bispeforleninger ikke sjældent ses at staa i et Underordningsforhold til det nærmeste Hovedlen. For Exempel skulde Ellingegaard (i Ods Hd.) 1536 yde sin Afgift til Dragsholm og stille en Karl i Slotsloven, medens den Laurids Iversen, der 1529 havde faaet Frelsebrev og fra hvem Slægten Serlin stammer,⁴² i 1536 for sin Forlening Katstrup (Løve Hd.) personligt skulde ligge i Dragsholm Slotslov.⁴³ Og formentlig var disse »Undervasallers« Tjenestepligt ikke indskrænket til Krigstjeneste alene; men i Fredstid har de utvivlsomt – som Skovklosters Lensbreve udtrykker det – skullet være til Tjeneste, hvor de kunde,⁴⁴ det være sig ved at møde op paa Tinge (som Rolf i Fredebo 1457 paa Smørum Hd.s Ting), udstede Vidnesbyrd, medbesegle, deltage i Aastedsforretninger, Skovsyn, Markskel etc.

Vi synes her at støde paa et Forhold, der funktionelt ikke adskiller sig meget fra Kronens Maalsmænd, en Gruppe, der socialt plejer at blive henregnet til Bondestandens øverste Lag, uanset at enkelte kunde være Lavadelsmænd.⁴⁵ Som nogle iøvrigt ganske obscure Personer i den hallandske Adels Rostjenesteliste 1552 endnu sagdes at have Pligt til at møde inden Varberg Port,⁴⁶ havde Maalsmændene under Nyborg Len

⁴⁰ 1393 lejede Peder Steen(sen) Agnete Klosters Gods i disse to Byer (Repertorium 1. Rk. 3885 = Ældste danske Arkivregistraturer IV, S. 278). Ogsaa i Ølstykke (hvor Ove Pedersen havde hjemme) besad Klosteret Gods (sst. S. 279 = 1337).

⁴¹ Udg. S. 329 ff.

⁴² Frederik I's danske Registranter, S. 229, Hans Knudsen: Danmark i Middelalderen I (1834), S. 106, DAA 1915, S. 481.

⁴³ Udg. S. 329.

⁴⁴ Jfr. Helms, anf. Arb., S. 425.

⁴⁵ Hans Knudsen i Smaaskrifter tilegnede Aage Friis (1940), S. 17–32.

⁴⁶ RA, Danske Kancelli B. 43, I 4, trykt i P. von Möller: Bidrag till Hallands Historia I (1874), S. 361f.

Pligt til at holde Vagt netop i Slotsporten,⁴⁷ og 1525 fik en – iøvrigt ukendt – Niels Griis Livsbrev paa en Gaard under Kalundborg Len imod at staa i Slotsloven,⁴⁸ dvs. at vi her finder et Forhold, der i mangt og meget minder om det feudale Begreb *castleguarde*.

IV

Et nok saa stærkt Indtryk af denne senmiddelalderlige »Fogedadels« Funktion faar vi ved at tage vort Udgangspunkt i en enkelt kirkelig Institution og dennes Forvaltningspolitik. Blandt de sjællandske Klostre har vist intet et saa velbevaret Kildemateriale til en saadan Undersøgelse som Skovkloster, og af Helms' grundige Gennemgang af dets Godshistorie¹ fremgaar med al ønskelig Tydelighed, at ikke blot fjerntliggende Ejendomme, men selv Jord i Klosterets umiddelbare Nærhed Gang paa Gang overdroges i Leje, som Len eller som Forpagtning til forskellige af Egnens Lavadelsmænd. Hertil kommer de endnu uudgivne Abbed Jeps Regnskaber (1467–81),² gennem hvilke vi ikke blot faar forøget vor Viden om Klosterets Forleningspolitik, men tilmed kan komme enkelte Personer nærmere ind paa Livet. Næppe een sydsjællandsk Adelsmand stod uden Kontakt med Klosteret, og selv den højere Adel holdt sig ikke tilbage, naar det drejede sig om selv ganske smaa Forleninger, omend vist kun faa i den Grad specialiserede sig i Kirkelen som Sjællands Landsdommer Henrik Meinstorp, om hvem man skulde tro, at hans Uvildighed stod i Fare paa Grund af de Hensyn, som hans talrige Patroner vel ventede til Gengæld for Forleningerne.³

Først og fremmest var det dog Egnens Lavadel, der stod ligesom i et Klientforhold til Skovkloster, saaledes Smaaslægterne Griis, Gammel og Bosendal,⁴ og i det følgende skal – muligvis dog som et outreret Exempel

⁴⁷ Hans Knudsen, anf. Arb. (1940), S. 18ff.

⁴⁸ Frederik I's danske Registranter, S. 68, jfr. Knudsen, anf. Arb. (1940), S. 20.

¹ Helms, anf. Arb., S. 421ff.

² Se sst. S. 89f. og ovf. S. 4 Note 9.

³ Om hans Vanskeligheder med Sorø Kloster se Repertorium 2. Rk. 6805; desuden besad han i hvert Fald Len af Roskilde Agnete Kloster (sst. 6808, jfr. 4728), Ringsted Kloster (sst. 3067), Roskilde Bisp (sst. 4848) og Skovkloster (Helms, anf. Arb., S. 465), dvs. at man fristes til at formode, at som Lokaladministrationens Udgifter senere paa-lignedes Hartkornsbesidderne, havde i Senmiddelalderen de større Godsejere at sørge for Landsdommerens Løn i Form af Forlening.

⁴ Jfr. et sjællandsk Landstingsvidne af 1458 (Repertorium 2. Rk. 899) om et Skovskel i Klosterets Nærhed, der blev redet af Lydike Grib af *Rislev*, Per Gammel af *Holme*, Bo Jensen af *Gerdrup*, Ejler Bosendal af *Naaby* og Trued Bryske af *Fensmark*, af hvilke de fire første ikke blot var Skovklosters Klienter, men tilmed ligefrem forlenet med det Gods, hvortil de her skrev sig (Helms, anf. Arb., S. 535f., 478f., 467, 514f.).

– skildres et »Grænsetilfælde«, der viser os, hvor langt ned i Samfundets Rækker »Lavadelen« da rakte. I Abbed Jeps Regnskaber for 1469 nævnes blandt Klosterets Landgildeydere i Landsbyen Rislev (Tybjerg Hd.) en *Peder Nielsen*, der kom til en spille en vis Rolle i Klosterets Administration. Helt frem til 1478 findes hans Navn under denne Landsby,⁵ skønt han allerede 1477 optræder i Vridsløse (Øster Flakkebjerg Hd.), dog uden Afgift, 1478 begrundet i, at Gaarden dér var øde, hvorfor han først 1479 gav normal Landgilde.⁶ Nogen helt almindelig Fæstebonde var han dog næppe, og allerede 1480 forsvinder han fra Landgilderegnskabet, idet han nu oppebar Svendeløn paa Klosteret, 1481 tilmed som den første blandt Svendene,⁷ en Stilling han øjensynligt havde kvalificeret sig til ved allerede tidligere at deltage i Klosterets Forvaltning, idet det formentlig var ham, der ifølge Regnskabet for 1477 ordnede Afgiftsbetalingen for Fru Anne Baad, der vist netop da var blevet Enke efter Hr. Joachim Griis, Klosterets Lensmand i Holme.⁸

Ved en overfladisk Betragtning er der her tilsyneladende blot Tale om det ikke særlig interessante Forhold, at en forretningsdygtig Fæstebonde flyttes fra sin Gaard op paa Hovedgaarden for dér at deltage i Godsforvaltningen. Men takket være en Række Diplomer, hvori forøvrigt Klosterets lavadelige Klienter Gang paa Gang optræder, ser vi Peder Nielsen i en noget anden Belysning. Saaledes kaldes 1470 Peder Nielsen i Rislev Herredsfoged i Tybjerg Hd.,⁹ men formentlig blot midlertidigt, idet han ganske kort efter var Medbesegler paa samme Herredsting, nævnt efter fire Væbnere, umiddelbart før en Foged (paa Rønnebæksholm).¹⁰ Medens det saaledes endnu her kan være tvivlsomt, hvorvidt han skal henregnes til Væbnerne eller til Fogederne, ophæves denne Tvivl helt, da han 1473 hele to Gange paa Sjællands Landsting medbeseglede og her anførtes som respektive Nummer 6 af 7 og 4 af 5 anførte Væbnere.¹¹

Som nævnt var han sidst i 1470erne flyttet til Vridsløse, men optraadte fortsat paa Tybjerg Herredsting, hvor 1479 Væbneren Peder Nielsen i Vridsløse medbeseglede,¹² og som Skovklosters Foged var han 1485

⁵ Regnskabet, Rislev 1469 (fol. 20r), 1471 (fol. 38v), 1472 (fol. 46v), formentlig 1474 (fol. 57r) og 1478 (fol. 88v).

⁶ Regnskabet, Vridsløse 1477 (fol. 76r), 1478 (fol. 87r), 1479 (fol. 97r), jfr. Helms, anf. Arb., S. 567.

⁷ Regnskabet, 1480 (fol. 115v), 1481 (fol. 125v).

⁸ Helms, anf. Arb., S. 480.

⁹ Repertorium 2. Rk. 2852.

¹⁰ Sst. 2858.

¹¹ Sst. 3190, 3194.

¹² Sst. 4476.

blandt flere Væbnere med til at give Abbeden et Tingsvidne.¹³ Endnu 1488 optraadte Peder Nielsen i Vridsløse som (fungerende) Herredsfoged; men da han blot fire Dage senere medbeseglede et Vidne af Næstved Byting, var det som den allersidste, dvs. at han nu var rykket udenfor Væbnernes Kreds.¹⁴ Om hans Familieforhold vides iøvrigt intet, og hans Vaaben giver os desværre kun ringe Vejledning. Vel førte han 1470 et Skjold i sit Segl, men selvom dettes Indhold (»to Murhager«) bringer de »to Kedelkroge«, som førtes af den ligeledes sydsjællandske Lavadelslægt fra Kjeldstrup,¹⁵ i Erindring, kan det med lige saa stor Ret opfattes som et Bømærke.

Her er der saaledes paa ingen Maade Tale om en Person, der opfylder vore traditionelle Krav om Fornemhed og Velbyrdighed. Skal vi finde et Sammenligningsgrundlag fra Adelsvælden, maa det snarest blive den Peder Nielsen Gad, der i 17. Aarhundredes første Halvdel som driftig Fæstebonde tog Ødegaarde og Kirkejord i Brug, som avancerede i Ringsted Klosters Tjeneste fra Rejsekarl til Kældersvend og sluttelig Ridefoged, der virkede som Procurator og Handelsmand, og som endte som Herredsfoged i Faxe Hd.¹⁶ Men hvor denne under Adelsvælden kunde svinge sig op til Toppen af Bondestanden og sende sine Sønner til Herlufsholm (de blev siden Præster), ser vi, at endnu i sidste Halvdel af 15. Aarhundrede anvendtes Væbnertitlen glatvæk om hans Lige-
mand.¹⁷

Vort beskedne senmiddelalderlige Kildemateriale gør det jævnligt vanskeligt blot nogenlunde detailleret at analysere saadanne »Grænsetilfælde«. Her skal blot anføres endnu eet, der hidrører fra Købstadspatriciatet, en *Peder Sweye*, der optræder i Kilderne fra 1431 til 1461. Denne førte samme Vaaben som den velkendte og til Tider ganske betydende Slægt Galt,¹⁸ og maaske var han selv af gammel, men nu forarmet Familie, idet der 1348-89 nævnes en Jens Nielsen Sweye i Løve Hd.,¹⁹ utvivlsomt Søn af en Væbner Niels Swey, der nævnes 1322-29.²⁰

¹³ Sst. 5692s.

¹⁴ Sst. 6279, 6281.

¹⁵ DAA 1899, S. 231f. Kjeldstrupslægtens Vaaben i Danske adelige Sigiller I, iii 1-3.

¹⁶ Om denne se Albert Olsen i Personalhistorisk Tidsskrift 7. Rk. III, S. 120ff.

¹⁷ Det er selvfølgelig et Spørgsmaal, hvorvidt Tingsvidners m. fl. Aktstykkers Brug af Titler uden videre svarer til Realiteter, dvs. om »Væbner« nødvendigvis var mere end en »courtesy-title«?

¹⁸ Danske adelige Sigiller I, xxiv If.

¹⁹ DD 3. Rk. III, 105, Ældste danske Arkivregistraturer IV, S. 73, jfr. Repertorium I, Rk. U320, 321.

²⁰ DD 2. Rk. VIII, 450, IX, 430, 466, X, 5, 26, 156, 166, Ældste danske Arkivregistraturer IV, S. 15. Hverken dennes eller Niels Sweys Vaaben er dog kendt.

Selv var vor Peder Sweye 1431 blot Bymand i Roskilde,²¹ men 1436 flyttet til København, hvor han 1443 var avanceret til Raadmand.²² I begge disse Byer ejede han fast Ejendom,²³ og gennem sin Hustru Thale arvede han en Klædebod i Dragør efter Borgmester Henrik van Bergen.²⁴ Men allerede omkring 1444 var han i Besiddelse af Landgods (formentlig blot som Forlening), idet Retssager af 1446 og 1447 saavel for Landemode som for Landsting viste, at »fromme Peder Sweye« fra Rompe (nuværende Edelgave) havde fortrædiget en Roskildekanniks Gods i Nybølle (Smørum S. og Hd.).²⁵

Især kender vi dog Peder Sweye fra hans flittige Optræden paa Sjællands Landsting (allerede fra 1440),²⁶ hvor han 1457-58 hele tre Gange ses at sidde i Dommers Sted,²⁷ og i hvert Fald en enkelt Gang anføres han utvetydigt iblandt de medbeseglende Væbnere.²⁸ Kun een Gang benævnes han dog efter en Lokalitet, idet han 1461 kaldes Peder Sweye af Broby;²⁹ men kan hans »Adelskab« saaledes være tvivlsomt,³⁰ er hans Klientforhold nok saa interessant. Allerede da han 1440 mødte op paa Landstinget, benævnes han Hr. Axel (Pedersen Thott)'s Svend,³¹ og samme Aar medbeseglede han i København sammen med Aage Axelsen Thott saavel et Pantebrev paa skaansk Gods³² som en af denne udstedt Kvittering for en ham tilbagebetalt Pantenum.³³ Af de øvrige Kilder til hans Historie fremgaar klart, at Peder Sweye stod i et specielt Forhold til netop Slægten Thott, hvis »Tillidsmand« paa Sjælland, ikke mindst

²¹ Annaler for nordisk Oldkyndighed 1874, S. 421 Noten; sikkert ogsaa bosat i Roskilde endnu i 1434, se Kr. Erslev: Testamenter fra dansk Middelalder, S. 207.

²² Repertorium I. Rk. 6820, 7100, Københavns Diplomatarium IV, S. 38, II, S. 75.

²³ Repertorium I. Rk. 7191, Københavns Diplomatarium II, S. 89.

²⁴ Københavns Diplomatarium IV, S. 38.

²⁵ Repertorium I. Rk. 7626, 7714.

²⁶ Sst. 7078.

²⁷ Sst. 2. Rk. 721, 742, 899.

²⁸ Som den næstsidsste af 10 (sst. 808), medens han 1456 indtog en mere »udsat« Plads efter fire vitterlige Væbnere og lige før en Sognepræst (sst. 653), jfr. en tilsvarende Placering i Breve af 1461 (sst. 1263, 1284, 1285 og 1294).

²⁹ Sst. 1263. Før ham medbeseglede her Væbneren Oluf Pedersen (»Godov«) til Bispelenet Svendstrup, efter ham en Række Fogeder, Bønder og »Maalsmandstyper«. Vedr. Broby se flg. S. Note 38.

³⁰ Betegnelsen »Væbner« i 1458 kan muligvis skyldes »Høflighed«, jfr. ovf. Note 17. Saaledes kaldtes han 1440 »beskeden« (Repertorium I. Rk. 7078), men kort efter medbeseglede han blandt »gode Mænd« (sst. 7109), omend som den sidste. Jfr. at han 1446 kaldtes »fromme« Peder Sweye (sst. 7626).

³¹ Sst. 7078. Her nævnes han endog før David Arildsen Quitzow

³² Sst. 7100.

³³ Sst. 7109.

i juridiske Anliggender, han maa have været.³⁴ Naar saaledes et Aktstykke af 1441 uden nærmere Begrundelse omtaler Peder Sweye, finder vi Forklaringen i en Paaskrift paa Bagsiden: Hr. Oluf Axelsen (dvs. Thott);³⁵ 1451 var han paa Vallø i Anledning af en Skiftesag, der netop vedrørte Hr. Oluf Axelsen,³⁶ medens et af samme 1460 i København udstedt Gælds brev medbesegledes af Hr. Ove Grip, Foged paa Vallø, og Peder Sweye,³⁷ ligesom de sidste Vidnesbyrd om hans Existens (1461) alle angik Hr. Oluf Axelsens Gods Vallø.³⁸

V

MEDENS vi hidtil i Hovedsagen har iagttaget de kirkelige Institutioners Betydning for denne Fogedadels Existens, idet det har vist sig, at ikke mindst Bispestole og større Landklostre med Forkærlighed har betjent sig af den, maa vi nu gøre et Forsøg paa ogsaa at drage den højere Adel ind i Billedet for derved at faa fastslaaet, hvorvidt ogsaa denne i Senmiddelalderen har haft saadanne Klienter paa Grænsen mellem fri og ufri, dvs. om de allerede anførte Exempler som Rolf i Fredebo, der var knyttet til Søborglensmændene, og Peder Sweye med sine Kontakter til Slægten Thott, repræsenterer ret enestaaende Undtagelser, eller om der maaske tværtimod var Tale om et i Datiden ganske almindeligt Forhold.

Det har her vist sig lønnende at inddrage heraldisk Materiale i Undersøgelsen,¹ der her tager sit Udgangspunkt i det 15. Aarhundredes danske »Adelsbreve«. Uanset om en Optagelse i den fri og frelse Overklasse nødvendigvis altid forudsatte et skriftligt Vidnesbyrd, er det i hvert Fald umiddelbart indlysende, at de ganske faa bevarede senmiddelalderlige Adelsbreve kun kan være en beskeden Rest af, hvad der oprindelig maa have foreligget.² Ikke blot er Overleveringen ganske tilfældig,³ men de

³⁴ Om denne lavadelige Administratorgruppes juridiske Interesser se ndf. S. 36. Selv var Peder Sweye 1454 Medbesegler paa det kongelige Retterting i København (Repertorium 2. Rk. 400).

³⁵ Kjøbenhavns Diplomatarium II, S. 71f.

³⁶ Repertorium 2. Rk. 110.

³⁷ Sst. 1099.

³⁸ Sst. 1263, 1284, 1285, 1294. Det *Broby*, som Peder Sweye 1461 skrev sig af, kan tænkeligt være Skrivefejl for *Vraaby* (Wroby) i Bjæverskov Hd., hvori Vallø besad betydelig Ejendom (Repertorium 1. Rk. 5945).

¹ I vid Udstrækning bygger dette Afsnit paa mine Forarbejder i Heraldisk Tidsskrift II Nr. 17, S. 303ff., og Nr. 18, S. 345ff.

² En Oversigt over Adelsbreve ved Thiset i Historisk Tidsskrift 7. Rk. II, S. 383ff.

³ Jfr. hertil at ikke faa Frelsebreve alene er kendt takket være Kancellisekretær Niels Krag's Samlerlid først i 17. Aarh., se herom Will. Christensen i Personalhistorisk Tidsskrift 9. Rk. II, S. 12.

bevarede Breve koncentrerer sig især om straks uddøde Slægter – dvs. at disse Breve antagelig alene er blevet bevaret grundet den »historiske« Interesse – samt om Patricierslægter med flere tilsvarende Familier, hvis Stilling i Samfundet var en saaden, at de formentlig Adelsvælden igennem vilde have Behov for at kunne dokumentere Privilegierne. Medens vi fra Sverige for blot Perioden frem til 1459 har Efterretning om over 60 Frelsebreve,⁴ kan vi for Danmark kun opregne godt 20 Stk., selvom fortsatte Undersøgelser formentlig vil kunne forøge Antallet i vis Udstrækning.⁵

En Forklaring paa, hvorfor saa forsvindende faa Adelsbreve er i Behold herhjemme, kan vi finde netop i den stigende Grad af Fornemhed, der med Adelsvælden kom til at omgive den danske Adel. Efter 1536 var Kriteriet for at tilhøre denne højtprivilegerede Klasse først og fremmest »Hævd«; havde ens Slægt medbeseglet Recessen og iøvrigt opnaaet Standsfællernes Anerkendelse, behøvedes ikke anden Form for Dokumentation,⁶ og der var følgelig ikke nogen som helst Grund for en muligvis blot faa Aar før 1536 nyoptagen Adelslægt til at slæbe rundt med Bevis for, at Adelskabet var af allernyeste Art, her selvfølgelig bortset fra netop Patricieradel og lignende.⁷ I Tidens Løb blev saaledes saa at sige samtlige Adelsvældens Ætter paa denne Maade til »Uradel«, og kommer vi ned imod Midten af 17. Aarhundrede, er det slaaende at se,

⁴ K. E. Löfquist: Om riddarväsen och frälse i nordisk medeltid (1935), S. 241ff.

⁵ I den i Note 2 omtalte Fortegnelse savnes saaledes de nedennævnte Breve af 1413 og 1417, jfr. desuden, at vi af Eline Gøyes Jordebog (udg. Thiset, S. 129) erfarer, at Erik af Pommern havde givet den lille lollandske Slægt *Raa* Frihed og Frelse paa noget Gods, som 1450 ved Lensmandens Ordre befaledes skrevet »vdaff haffuebogen«. Ogsaa i Aage Axelsen Thotts Jordebog (udg. Sven Welander i Vetenskaps-Societetens i Lund Årsbok 1957, S. 53) nævnes noget Gods (i Halland), som Kong Erik havde givet Frelse paa.

⁶ Det er bemærkelsesværdigt, hvor sjældent dette vage Kriterium gav Anledning til Retstrætter. Af en Sag for Fyns Landsting 1553 fremgaar, at Bogense-Patricierslægten med en halv Bjørn i Vaabenet dokumenterede sin Frihed og Frelse ved Henviisning til Indgifte i forskellige Lavadelsslægter. Faderbroderens Datter var saaledes gift med en norsk Lavadelsmand, medens Farmoderen stammede fra en (meget beskeden) jysk Lavadelsslægt, og dennes Medlemmer havde nu (vel paa Opfordring) anerkendt deres Slægtskab med Sagsøgte (se A. Crone i Samlinger til Fyens Historie og Topographie IX, S. 299ff.). Det var utvivlsomt i Forbindelse med denne Retssag, at man omkring Aarhundredets Midte lod indhugge Slægtsvaabenet paa Gravstenen over den 1500 afdøde Faderfader, Raadmanden Erik Nielsen, hvor der hidtil blot havde været et Bomærke (Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten I, S. 44f.).

⁷ At et Medlem af den saare beskedne hallandske Slægt Griis kort efter Reformationen fandt det fornødent at erhverve sig kongelig Stadfæstelse paa Slægtens af Christiern I udstedte Adelsbrev, skyldtes som nævnt i Brevet, at alle Slægtens Dokumenter var gaaet tabt i Grevens Fejde (Danske Kancelliregistranter 1535–1550, S. 306f.).

hvor ringe Kendskab Lavadelen da havde til sin egen Oprindelse. Saaledes kunde Slægterne Brun »af Kongstedlund« og den under Enevælden baroniserede Slægt Rodsteen blot føre Anerækken tilbage til Reformationstiden, hvorfor man i Ligprædikener og Slægtebøger maatte tage sin Tilflugt til fri Fantasi, skønt det nu er muligt at føre disse Slægter tilbage til 1470, respektive 1387.⁸

Hvorledes Optagelse i den privilegerede Klasse fra først af har formet sig, har vi ingen Mulighed for at faa at vide. Men det er paa ingen Maade usandsynligt, at det i 14. Aarhundrede er sket under Former, der har mindet om de tilsvarende svenske, hvor en Kandidat til Frihed og Frelse har fremstillet sig med Hest og Vaaben paa de regelmæssigt afholdte Vaabenskuer og dér modtaget Rettighederne til Gengæld for Modydelsen, den kvalificerede Krigstjenestepligt.⁹ Med den stigende Anvendelse af Skriftlighed paa alle Samfundets Omraader maatte det da blive Sædvane, at ogsaa en saadan »Kontrakt« nedfældedes paa Pergament, og allerede 1334 har vi det ældste (omend i sin Udformning ganske atypiske) Vidnesbyrd om, at den sønderjyske Hertug havde taget Frelse Hagensen i sin Tjeneste, hvorfor dennes Gods fritoges fra ordinære Skatter etc.,¹⁰ et Diplom, der allerede 1408 krævede en Bekræftelse.¹¹

Men først med 15. Aarhundredes Begyndelse bliver det saavel i Danmark som i Sverige stedse almindeligere, at Privilegierne meddeltes i skriftlig Form, omend de ældste, alene i Regest eller kort Referat overleverede Vidnesbyrd gør en nærmere Fordybelse i Detaillerne besværlig. I nærværende Sammenhæng ser vi bort fra det ældste Brev, af 1412, hvorved Ærkebispens meddelte en bornholmsk Væbner Frelseprivilegier,¹² og vedrørende de to følgende, af 1413¹³ og 1417¹⁴, gør det kortfattede Indholdsreferat det vanskeligt at afgøre, om det her som siden vanligt drejer sig om en Privilegering af Personer eller alene af Gods. I hvert Fald synes den Jcp Andersen, der 1413 opnaaede Frihed for noget Gods i Ods Hd., at tilhøre den vitterligt fribaarne Slægt Grubbe af Særslev.¹⁵ Endnu det Brev, hvorved Slægten Vinter af Vodstrup 1418

⁸ Se herom mine Artikler i DAA 1955, S. 101ff., og 1963, S. 73ff.

⁹ Løfquist, *anf. Arb.*, S. 224ff.

¹⁰ DD 2. Rk. XI 174.

¹¹ Idet en Efterkommer erhvervede sig Vidnesbyrd fra Ribe Bys Magistrat om, at han ikke havde forbrudt Privilegierne ved at drive Købstadsnæring, se *Magazin til den danske Adels Historie I*, S. 124ff.

¹² Svenskt Diplomatarium från 1401 II 1565.

¹³ Repertorium 1. Rk. 5318.

¹⁴ Sst. 5673; NB sønderjysk.

¹⁵ DAA 1895, S. 176f.

opnaaede Frihed og Frelse, afveg i den Grad fra den sidenhen brugelige Form, at det 1454 ansaas betimeligt at erhverve et nyt Kongebrev herom.¹⁶ Og at der nu dukker flere og flere Kilder med Omtale af Frihed o. lign. op, bringer os i Tvivl om, hvorvidt dette først og fremmest skyldes den stigende Anvendelse af Skriftlighed, eller om der muligvis under Erik af Pommern var ved at ske en Ændring i Opfattelsen af Begrebet fri/ufri.¹⁷

I hvert Fald sker der omkring 1420 noget nyt, idet de hidtidige Breve paa Frihed, det være sig paa Gods eller til en Person, kommer til at indeholde den klassiske Formular paa *Frihed og Frelse med Skjold og Hjelm*, en Udvikling, der utvivlsomt skal ses paa Baggrund af den samtidige Opstaaen af en egentlig Herolds-Organisation.¹⁸ Medens som nævnt endnu Adelsbrevet af 1418 var i en saa gammeldags Udformning, at det 1454 maatte fornys, er det følgende (i fuldstændig Afskrift bevarede) Brev fra 1426 i den siden almindelige Form, og det er værd at bemærke, at i Sverige omtaler tilsvarende et Brev af 1420 for første Gang Skjold og Hjelm.¹⁹

Nu viser en simpel Gennemgang af de 18 fra 1418 til 1459 kendte danske Frelsebreve, at med højst fire Undtagelser²⁰ udstedtes disse Privilegier af Kongen paa *Forbøn* af en Højadelsmand, evt. højadelig Biskop,²¹ og det fremgaar desuden med al ønskelig Tydelighed, at det i saa Fald var langt det almindeligste, at den saaledes nyadlede som Vaaben modtog det, som hans Velynder førte, enten direkte eller i let gennemskuelig Brisure.²² Hvor faa Breve der end er Tale om, viser de dog en

¹⁶ Ducholms Diplomatarium (udg. Oluf Nielsen), S. 33f.

¹⁷ Foruden de ovenfor i Note 5 omtalte udaterede Privilegier fra Erik af Pommern se vedrørende frit Gods 1425 Repertorium I. Rk. 6179, vedrørende Personers Frihed 1418 sst. 5716, 1435 sst. 6762 og 1438 sst. 6954.

¹⁸ Se herom E. Verwohlt i Heraldisk Tidsskrift I Nr. 3, S. 105ff., og i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder VI, Sp. 482ff.

¹⁹ Löfquist, anf. Arb., S. 236, jfr. S. 242.

²⁰ Heraf vist to til Patricierslægter (Mule 1444, og formentlig ogsaa Stiernfeldt 1445), eet til en kgl. Kancellisekretær (Hans Tidikesen 1456) samt det udaterede Christiern I-Privilegium til Slægten Griis af Halland, hvis nøjagtige Ordlyd ikke kendes (se ovf. S. 24 Note 7).

²¹ Herfra alene undtaget det Brev, som Slægten Barfoed 1455 opnaaede ved en Slægtnings, en Ribekanniks Mellemkomst.

²² Vinter af Vodstrup modtog 1418 Hr. Anders Ovesen (Hvide)'s Moders Vaaben; Jens Poulsen modtog 1426 Hr. Lyder Kabels Vaaben; 1427 skaffede Peder Oxe Frihed til en Peder Jensen (alene bevaret i kort Regest), der siden ses at føre Oxe-Vaaben; andre Exempler se 1433 Dyrre, 1433 Harbo, 1440 (1436) Ulfeldt, 1440 Harbou, 1455 Udsen, 1459 Rantzau II. Frelsebreve uden Velynderens Vaaben: 1430 Bonde af Thy (se hertil dog Knud Prange i By og Bol Nr. 5, S. 64), 1430 Jude (NB sønderjysk), 1450 Fredberg I, 1452 Straale (om dette se ndf.), 1455 Barfoed.

klar og tydelig Linie, og medens man tidligere har søgt denne Vaabenoverensstemmelse Tilfælde for Tilfælde forklaret ved, at denne gavmilde Tildeling af fornemme og ofte ældgamle Vaabenmærker sandsynligvis skyldtes en eller anden Form for Slægtskab mellem Velynder og Ny-

Fig. 1. a. Hvittenstiern 1598 (Danske adelige Sigiller G vii 1). b. Biskop Niels Clausen „Skade“ 1489 (Danske gejstlige Sigiller Nr. 311, jvf. Danske adelige Sigiller G x 2). c. Skade II 1546 (Danske adelige Sigiller G ix 1). Efter Heraldisk Tidsskrift II 17 (1968).

adlet, det være sig illegitimt eller takket være en Mesalliance,²³ er det paa Baggrund af den her fremførte Hypotese om en »Foged-Vasallitet« nødvendigt at undersøge, om Forholdet ikke kunde være det simple, at en Højadelsmand belønnede sin trofaste Tjener (Foged, Klient) ved at skaffe ham Frelsebrev, i hvilket Tilfælde det danske Heroldskollegium (i Lighed med ældre udenlandsk Praxis) tildelte den nyadlede et Vaaben, der lod »Vasalforholdet« komme til Udtryk.

Skønt Thiset i sine banebrydende adelsgenealogiske Arbejder principielt gik ud fra, at Vaabenoverensstemmelse indicerede kødeligt Slægtskab, er han dog i Virkeligheden den første, der herhjemme har været inde paa denne Tanke. Da Slægten »Hvittenstiern« fører en Stjerne under en Halvmaane, dvs. netop »det halve« af Aarhusbispens Niels Clausen »Skades« Vaaben, og da Slægtens først kendte Mand 1511 var samme Biskops Køgemester, ansaa han det for sandsynligt, at det var Niels Clausen, der havde skaffet sin trofaste Tjener Frihed og Frelse.²⁴ Og naar vi betænker, at den ligeledes østjyske Lavadelsslægt Skade (II) førte et Vaaben, der i den Grad var Aarhusbispens ligt, at Skade-Navnet af senere Adelsgenealoger ligefrem overførtes paa Niels Clausens navnløse Slægt, forekommer det mig i allerhøjeste Grad sandsynligt, at ogsaa denne, først fra Reformationstiden kendte, Lavadelsslægt skylder Aarhusbispens sin Frihed.²⁵

²³ Jfr. Danske Magazin 1. Rk. I, S. 99, og II, S. 34f., samt Kr. Erslev: Danmarks Riges Historie II, S. 640.

²⁴ DAA 1898, S. 235.

²⁵ DAA 1915, S. 488f., jfr. sst., S. 485.

Ikke blot gælder det, at disse Adelsbreve i flere Tilfælde benævner den saaledes nyadlede »Svend« eller »Tjener« hos hans Velynder, men i saa Fald kan Forbønnen hos Kongen ligefrem ledsages af en Gave paa lidt Jordegods, altsaa en Slags »Startkapital« for den nyadlede.²⁶ Et

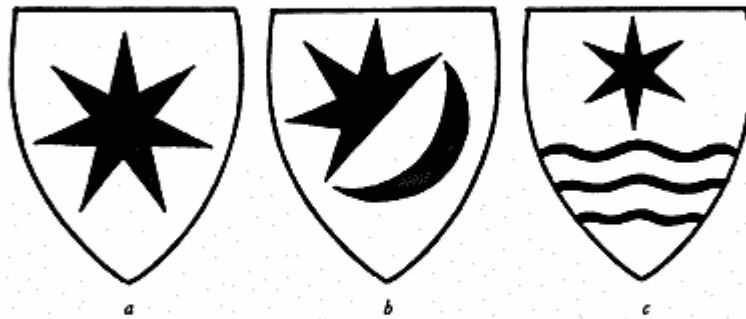

Fig. 2. a. Erik Nielsen Gyldenstjerne 1406–41 (Danske adelige Sigiller G xvi 8). b. Niels Nielsen (Harbo) 1433 (Danske Magazin I, S. 99). c. Knud Nielsen (Harbou) 1467 (Danske adelige Sigiller G xvii 29). Efter Heraldisk Tidsskrift II 17 (1968).

tydeligt Exempel paa denne »Undervasallitet« finder vi i Vestjylland, paa Ringkøbingkanten, hvor Lavadelens udbredte Brug af Vaaben med Stjernemotiver leder Tanken hen paa Slægten Gyldenstjerne, der her besad Tim Gaard med mere Gods. Ikke blot var det Hr. Erik Nielsen Gyldenstjerne, der 1433 skaffede Niels Nielsen Harbo og 1440 Knud Nielsen Harbou Frihed og Frelse, hvorved de som Vaaben modtog respektive en halv Stjerne over en Halvmaane og en Stjerne over tre Bølger; men der var øjensynligt Tale om et gennem Generationer varigt Forhold, idet een af Knud Nielsens Sønner, Jens Knudsen, 1444 var Foged paa Langtind, Hr. Niels Eriksen Gyldenstiernes Gaard, og 1452 gav en anden Søn, Christiern Knudsen, denne Kvittering for Tjenesteløn.²⁷

Tidligere har jeg beskæftiget mig med det heraldisk set interessante Forhold, at visse Typer af Vaaben kan være ligefrem karakteristiske for bestemte Landsdele; for Exempel indeholder det typiske Vaaben for en Adelsmand fra Vendsyssel normalt »tre Ting«, for Slægten Rotfeldt blasonneret som tre Ibsskaller, Vognsen af Stenshede = tre Blaamands-hoveder, Sehested = tre Søblade etc.²⁸ Da der ofte var betydelige Forskelle i Rigdom, Anseelse og social Status de forskellige Slægter imellem,

²⁶ Se Adelsbrev af 1426 (gengivet i Heraldisk Tidsskrift II Nr. 18, S. 349) og 1452 (Ducholms Diplomatarium, S. 71) jfr. ndf. S. 31 f.

²⁷ Gamle jyske Tingsvidner (udg. O. Nielsen), S. 2, og Repertorium 2. Rk. 126.

²⁸ Først iagttaget af Henry Pedersen i Danske Magazin 4. Rk. V, S. 238f., jfr. min Omtale heraf i Heraldisk Tidsskrift II Nr. 12, S. 65ff.

maatte et eventuelt Slægtskab følgelig gaa meget langt tilbage i Tid, hvorfor jeg finder det en langt mere ligetil og let acceptabel Teori at antage, at vi ogsaa her finder Vidnesbyrd om, at en hel Egn Lavadel ved ligesom at staa i »Vasalforhold« til Egnens Stormandsslægt havde

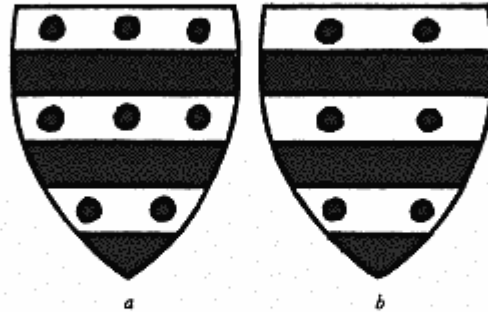

Fig. 3. a. Joachim Flemming 1445 (Danske adelige Sigiller L iv 3). b. Hans Navl 1475 (Danske adelige Sigiller L iv 11). Efter Heraldisk Tidsskrift II 17 (1968).

antaget dennes Vaaben, eventuelt ved gennem Frelsebrev udvirkede af Stormandsslægten at have opnaaet dens Vaaben i briseret Skikkelse.

En Følge af den her fremsatte Hypotese bliver, at saafremt vi konstaterer Vaabenoverensstemmelse mellem en Stormandsslægt og en paa samme Egn levende Lavadelsslægt, skal vi – saafremt det beskedne Kildemateriale tillader det – kunde konstatere et Tjenesteforhold, eller naturligvis det omvendte, at et vitterligt Tjenesteforhold ogsaa gav sig Udslag i Vaabenoverensstemmelse. Allerede Thiset bemærkede om den sjællandske Lavadelsslægt *Navl*,²⁹ at »Vaabenets store Lighed med Slægten *Flemmings* (DAA 1892) lader formode, at den havde samme Herkomst som denne Slægt, men en Forbindelse mellem dem kan ellers ikke paa-vises, og i Anseelse stod den ikke nær Maal med denne Slægt«.

Dens første Mand Hans Navl var 1454 Husfoged, dvs. indtog en betydningsfuld, men dog decideret underordnet Stilling, paa Kalundborg Slot, da han medbeseglede et Tingsvidne af Arts Hd.s Ting og det efter Herredsfoged og to Væbnere, men før nogle Raadmænd og Borgere i Byen.³⁰ Samme »Mellemstilling« indtog han ligeledes, da han samme Aar medbeseglede et Bytingsvidne efter Slotshovedsmanden og en – iøvrigt ukendt – Niels Baad, men før Byens Borgmestre.³¹ Derefter ses han at være gaaet i Kirkens Tjeneste, idet han opnaaede Bispelenet Marup (i Merløse Hd.), hvor han 1457 tituleres Væbner,³² og 1470 var han

²⁹ DAA 1906, S. 298.

³⁰ Repertorium 2. Rk. 342.

³¹ Sst. 413.

³² Sst. 742, og endnu 1465, se sst. 1850.

avanceret til »Forstander« paa Kalundborg, dvs. Lensmand paa det Slot, hvor han tidligere havde været blot Foged, og dette Len besad han endnu 1486,³³ det vil formentlig sige, saa længe han levede.³⁴

Spørger vi nu efter Aarsagen til denne anselige Karriere, fra ufri Foged til velbyrdig Lensmand, kan der formentlig anføres flere samhørende Momenter, herunder at Kalundborg paa denne Tid blev Dronning Dorotheas Livgeding, og som bekendt betjente de økonomiske danske Dronninger sig fortrinsvis af lavættede, dvs. billigere og vel mere medgørlige Funktionærer, medens Kronen bl. a. af rent politiske Aarsager maatte tage et betydeligt Hensyn til Højadelens Interesser.³⁵ Utvivlsomt har Hans Navl været i Besiddelse af ikke ringe administrativ Dygtighed, og noget kan hans Ægteskaber have betydet. Medens hans første Hustru var af Slægten Griis af Nordrup,³⁶ dvs. af en Slægt, der netop tilhørte dette lavadelige Foged-Administrator-Milieu,³⁷ ægtede han siden Cecilie af den da uddøende skaanske Saxtrup-Æt, og herfra kom vel Midlerne til den fortsatte Opstigen.

Men hvad Rolle spillede da Slægten Navls heraldiske Slægtskab med de højadelige Flemminger? Forbindelsen bliver i mine Øjne evident, naar vi betænker, at denne Slægt havde haft netop Kalundborg Slot m. m. i Len i mere end 50 Aar før Hans Navls Opdukken. Allerede 1397 var Hr. Herman Flemming i Besiddelse af dette Slot,³⁸ hvortil ogsaa Sønnen Hr. Joachim 1442-45 skrev sig;³⁹ dennes Broder Peder skrev sig til Atterup i Ods Hd., hvor Hans Navl opholdt sig, da han 1457 medbeseglede et af dennes Søn Hr. Bo Flemming udstedt Pantebrev.⁴⁰ Vi har saaledes al mulig Grund til at formode, at Hans Navls Karriere paa Kalundborg Slot først og fremmest skyldtes Slægten Flemming, og at Vaabenoverensstemmelsen beroede paa, at det var et af denne Slægts Medlemmer (antagelig Hr. Joachim), der havde skaffet sit tro Faktotum

³³ Repertorium 2. Rk. 2885, 5882.

³⁴ Død 1489, begravet i Sorø (se SRD IV, S. 573, jfr. sst., S. 553, med galt Aar); hans Ligsten se Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten Nr. 21; ny Lensmand paa Kalundborg kendt 1490, se Repertorium 2. Rk. 6796.

³⁵ Det er dog hertil værd at bemærke, at i et utrykt Arbejde om »Det danske Lensvæsen 1439-81« (Speciale fra Aarhus Universitet, 1967) har stud. mag. Harry Christensen paavist, at der efter Opgøret med Axelsonnerne (dvs. sidst i 1460erne) en Tid finder en voksende Anvendelse af netop lavættede Lensmænd Sted ogsaa paa Kronens Slotte.

³⁶ Ifølge Sønnen Jørgen Navls Ligsten (Chr. Axel Jensen, anf. Arb. Nr. 70).

³⁷ DAA 1895, S. 127ff., jfr. Helms, anf. Arb., S. 653 o. o.

³⁸ Repertorium 1. Rk. 4157.

³⁹ Sst. 7252, 7300, 7453, 7478, 7499, 7500.

⁴⁰ Sst. 2. Rk. 758.

Frihed og Frelse med et Vaaben, som da ifølge Tidens Praxis maatte blive om ikke identisk med, saa dog tydeligt afledt af Velynderens. Men da Slægten Navls Lykke var gjort, bragtes snart den mindre flatterende Afstamning fra en ufri Foged i Glemme.

Har man først sin Opmærksomhed henledt paa disse heraldiske Spørgsmaal, bliver Exemplerne paa denne »Undervasallitet« legio. I sin Afhandling om de to Norby-Slægters Herkomst⁴¹ bemærkede Thiset, at Jesper Norby, første Mand af *de Uggerslev-Norbyer*, førte et Vaaben, der i Seglene var ganske identisk med det, der førtes af den omkring 1400 uddøende, fra Holsten indvandrede Slægt Altena. Da denne Jesper Norby var nært knyttet til Eggert Frille, hvis Moder var af Slægten Altena, fandt Thiset saaledes Grund til at formode, at Eggert Frille havde udvist Hjælpsomhed overfor et Medlem af en forarmet (og derfor ganske ukendt) Sidegren af sin Moders Slægt. Naar vi nu paa Baggrund af ovenstaaende betænker, at Jesper Norby næsten udelukkende er kendt som Administrator af Eggert Frilles Forleninger, først som Husfoged paa Københavns Len, hvorfra han fulgte med Eggert til Hindsgavl og siden overtoges af dennes Svigersøn Bent Bille som Husfoged paa Tranekær, bliver den logiske Forklaring naturligvis den, at som Bent Bille »arvede« denne Slægts tro Tjener fra sin Svigerfader, havde denne paa samme Maade oprindelig overtaget ham fra sin Moder, hvorfor det blev, ikke Eggert Frilles, men Fru Ermegard Altenas Vaaben, som Jesper Norby kom til at føre.⁴²

Sluttelig skal paa dette Punkt omtales Slægten Kabel og dennes Fogeder, Klienter eller, om man vil, »Undervasaller«, idet vi her undtagelsesvis har et lidt mere varieret Materiale til vor Raadighed.⁴³ Saaledes skaffede Hr. Lyder Kabel 1426 sin *Svend Poul Jensen* Frihed og Frelse, specielt paa fire opregnede Gaarde i Thy, der utvivlsomt repræsenterer en Gave fra Velynderen, »og dertil Skjold og Hjelm med Hr. Lyder

⁴¹ Danske Magazin 5. Rk. VI, S. 16ff.

⁴² Selvfølgelig kan vi ikke se bort fra, at Forbindelsen gik længere tilbage, dvs. at det muligvis var Jesper Norbys (ukendte) Fader, der havde været i Altenaernes Tjeneste. Det var muligvis et tilsvarende Tjenesteforhold, der laa bag, da Hr. Anders Ovesen (Hvide) 1418 skaffede Brødrene Svenning og Mikkell Andersen (Vinter af Vodstrup) Frihed og Frelse med sin Moders Vaaben; det vil formentlig sige, at det var hende, som de havde tjent (Dueholms Diplomatarium, S. 32); jfr. at naar Jørgen Lauridsen Oxe 1455 skaffede en Niels Knudsen Frihed med Svend Torbernsen Udsens Vaaben, er Forklaringen vel den, at da Udsen-Slægten vilde skaffe sin Klient Frihed, paatog Jørgen Oxe sig Henvendelsen til Kronen, hvorfor det blev ham, der kom til at figurere som »Sponsor« i Brevet, hvilket naturligvis ikke berørte Tildelingen af Vaaben, som fulgte de sædvanlige »Vasal«-Regler.

⁴³ Se herom min Afhandling i Heraldisk Tidsskrift II Nr. 18, S. 345ff.

Kabel«. Efter hans Død udvirkede Enken Fru Mette Jensdatter (Due) 1452, at hendes *Tjener* Jens Poulsen (trods Navneligheden er der næppe noget Slægtskab mellem disse to 1426, respektive 1452 adlede Personer) fik Frihed og Frelse, og her har vi ligefrem bevaret det Gavebrev, hvormed hun overdrog den nyadlede lidt Jordegods.⁴⁴ At Jens Poulsen her tildeltes et Vaaben, hvis to »Straaler« i et delt Skjold hverken afledtes af Fru Mettes eller af Hr. Lyders Vaaben, kan tænkeligt skyldes, at Jens Poulsen stammede fra en allerede vaabenførende Slægt. Thi selvom Traditionen om, at allerede hans Fader Poul Torstensen skulde være blevet adlet af Erik af Pommern,⁴⁵ ikke kan bekræftes, optraadte denne dog hyppigt paa Tinge og var i en Aarrække Kongens Foged i Morsø Nørre Hd.,⁴⁶ hvorfor vi har Grund til at formode, at Jens Poulsen 1452 fik stadfæstet et allerede af hans Fader ført Vaaben.

At begge disse Adlinger repræsenterer et Herre/Tjener-Forhold, fremgaar endog af Diplomernes udtrykkelige Ordlyd, medens den ovenfor fremsatte Teori om »heraldisk Undervasallitet« kun passer paa det ene Tilfælde. Hvad var da Regel, og hvad Undtagelse? Til alt Held er det af Kabelslægten førte Vaaben af en yderst sjældent forekommende Type,⁴⁷ der foruden af Slægtens Medlemmer naturligvis førtes af den 1426 adlede Poul Jensens Søn Jens Poulsen, Præst i Thy.⁴⁸ Men derudover optræder dette Vaaben blot een eneste Gang, idet en Axel Dellesen »som nu tjener Kong Hans« 1485 benyttede det i et Segl med Omskriften »Jens Tellesen«.⁴⁹ Denne Axel Dellesen (dvs. Tjellufsen, Ditlevsen osv.) maa altsaa have haft en – formentlig tidlig afdød – Broder Jens; selv er han kendt som en Mand, der gennem Kongetjeneste gjorde Karriere og naaede frem til for en kort Tid at blive Hovedsmand paa Falsterbo samt – hvad der utvivlsomt passede bedre til hans obscure Oprindelse – senere var Forstander for Roskilde Duebrødre Kloster.⁵⁰ Og det er sikkert karakteristisk for hans Milieu, at han hentede sin Hustru Dorothea fra en »halvadelig« Patricierslægt, den kendte Møntmesterfamilie Dringenberg fra Malmø.⁵¹

Vi staar hermed overfor Spørgsmaalet, hvordan disse to Brødre af

⁴⁴ Ducholms Diplomatarium, S. 71ff.

⁴⁵ Pontoppidan: Danske Atlas V, S. 568.

⁴⁶ Se Register til Ducholms Diplomatarium.

⁴⁷ Danske adelige Sigiller L xxvi 1–4.

⁴⁸ Danske gejstlige Sigiller (udg. Henry Petersen) Nr. 645.

⁴⁹ Danske adelige Sigiller L xxvi 5, Repertorium 2. Rk. 5738.

⁵⁰ Repertorium 2. Rk. 8150, 8434 samt DAA 1899. S. 222.

⁵¹ Repertorium 2. Rk. 11953.

ganske ukendt Oprindelse kan komme til at føre Kabel-Slægten Vaaben, og det mere end en Menneskealder efter at denne Slægt var uddød.⁵² Det er derfor naturligt at undersøge, om Hr. Lyder eller hans Enke tænkeligt i deres Tjeneste har haft en Person, der kunde være Fader til Brødrene Jens og Axel Tjellufsen, og som Belønning for sin Tjeneste da havde opnaaet Frihed med Kabel-Vaabenet. Vort Arbejde lettes her af, at selvom Navnet Ditlev (Tjelluf, Delle med flere Variationer) er ret almindelig indenfor Slægten Reventlow, er det derudover saa sjældent, at vi er i Stand til at gennemgaa samtlige i *Danmarks gamle Personnavne* anførte Personer med dette Fornavn.⁵³ Vor Opmærksomhed fæstner sig da straks ved en »Teldw«, der ved 15. Aarhundredes Midte opholdt sig paa Lolland, altsaa netop hvor Hr. Lyder havde Hovedparten af sit Gods. Sidste Gang denne Person nævnes, var i 1468, hvor han benævnes Husfoged paa Ravnsborg,⁵⁴ dvs. paa et kgl. Slot, som saavel Hr. Lyder som hans Fader skal have besiddet.⁵⁵ Det er formentlig samme »Til-løff«, der 1456 betænkes i Niels Pedersen Gyldenstiernes Testamente, hvor han siges at være dennes Foged paa Engestofte,⁵⁶ dvs. at han her var i Tjeneste hos en Mand, der 1442 kalder Hr. Lyder Kabel »sin Broder«.⁵⁷ Og endelig var i 1449 en »Teldu« Foged i Fuglsang,⁵⁸ dvs. paa en Gaard, som Hr. Lyders Enke Fru Mette 1446 skænkede til Maribo Kloster, men som dette 1448 atter forlenede hende med.⁵⁹

Der kan saaledes næppe længere være Tvivl om, at vi her genfinder det Forhold, at en trofast Foged som Belønning for god Tjeneste opnaar Frihed og Frelse med sin Velynders Vaaben. Selv efter Hr. Lyders Død vedblev Tjelluf at administrere saavel Enken Fru Mettes som »Halvbroderen« Niels Pedersen Gyldenstiernes Gods, ligesom han fortsat besad den Husfogedstilling, som Hr. Lyder i sin Tid vel havde skaffet ham. Af hans Sønner døde den ene, Jens, vist ung, medens den anden, Axel, kom i Kongens Tjeneste, giftede sig ind i en Patricierslægt og til Slut opnaaede den for en Mand af dette Milieu naturlige Retrætepost, et kgl. Kloster. Sandsynligvis har han ikke efterladt sig Efterkommere, og

⁵² Hr. Lyder døde som den sidste Mand af Slægten 1440, hans Broderdatter 1462 (DAA 1899, S. 221f.).

⁵³ Anf. Arb. I, Fornavne II, Sp. 190.

⁵⁴ Repertorium 2. Rk. 2398.

⁵⁵ DAA 1899, S. 221f.

⁵⁶ Danske Magazin 3. Rk. III, S. 300.

⁵⁷ Repertorium 1. Rk. 7272; sandsynligvis »Halvbroder«; men da vi ikke kender Navnet paa Hr. Lyders Moder, kan det nærmere Slægtskabsforhold ikke udredes.

⁵⁸ Repertorium 1. Rk. 7938.

⁵⁹ Ældste danske Arkivregistraturer III, S. 262, A. 95 og A. 100, samt S. 302, A. 690.

alene det Held, at eet eneste Segl er bevaret, har sammen med Fadersnavnets sjældne Forekomst bevirket, at vi nok engang kan dokumentere Betydningen af nærværende Teori om Vaabenoverensstemmelse som et Vidnesbyrd om et »Vasal«-Forhold.

VI

DET turde nu til Evidens være fastslaaet, at en betydelig Del af den senmiddelalderlige danske Adel langt fra at være en godsbesiddende Stand snarest maa betegnes som en »Funktionærgruppe«, først og fremmest beskæftiget med at administrere ikke egne, men andres, det være sig Kronens, Kirkens eller den godsrige Højadels Besiddelser. I hvert Fald op til Midten af 15. Aarhundrede fik denne Del af Lavadelen en betydelig, om ikke sin væsentligste Tilgang derved, at Højadelen (og Bisperne) skaffede sine trofaste Fogeder kongeligt Privilegium paa Frihed og Frelse med Skjold og Hjelm, og i saa Fald modtog den nyadlede gerne et Vaaben, der var identisk med eller i hvert Fald afledt af hans Velynders. Men da denne Tilstand adskiller sig væsentligt fra de under Adelsvælden herskende Forhold, maa vi nu rejse Spørgsmaalet, hvornaar og hvorfor en Ændring i Retning af stadig større Fornemhed og Exklusivitet sætter ind.

Det er da her naturligt at gøre et Forsøg paa at sætte denne »Undervasalstand« og dens Undergang i Løbet af Senmiddelalderen i Relation til Tidens økonomiske Udvikling, herunder naturligvis især til Periodens Agrarstruktur. Takket være C. A. Christensens epokegørende Arbejder vedrørende den senmiddelalderlige Agrarkrisens Forløb i Danmark¹ tør vi nu formode, at et højmiddelalderligt Agrarsamfund med talrige »Hovedgaarde«, hvis ofte omfattende Marker dyrkedes intensivt ved Hjælp af Gaardsæder, dvs. Husmænd med ringe eller ingen Jord, efterhaanden afløses af det siden nærmest klassiske danske System med mellemstore Brugsenheder, Bondegaarde drevet af Fæstebønder, der vel afgiftsmæssigt sorterede under en Herregaard, men som i Sammenligning med de højmiddelalderlige Gaardsæder besad en langt større Selvstændighed.²

¹ Se ovf. S. 1 Note 2.

² Denne Driftsomlægning er uafhængigt af C. A. Christensen og paa delvis andet Materiale yderligere fastslaaet af Poul Rasmussen, hvis Undersøgelser af østjyske Landsbyers Struktur (især i »De regelbundne Landskifter og Gårdenes Historie i Aarhus Stift« I, udg. af Historisk Samfund for Aarhus Stift 1956) viser, hvorledes en Række »Storgaarde« i Løbet af Senmiddelalderen opdeltes i flere, mindre Brugsenheder, i flere Tilfælde derved, at Gaardsæderne ligefrem overtog Storgaardens Jord og derved

Uden iøvrigt at behøve at komme nærmere ind paa denne Krites Aarsager, Forløb og Virkninger i Almindelighed, er det umiddelbart indlysende, at den voldsomme Sænkning i Afgiftsniveaue, der fulgte med Udviklingen, i særlig Grad maatte ramme den godsrige Højadel, hvis Indtægter faldt i Takt med Afgiftssænkningen. Mange stolte gamle Slægter er da utvivlsomt gaaet nedenunder og hjem, en Proces, som vi i enkelte Tilfælde, hvor Kildematerialet tillader det, kan faa et lille Indblik i. Endnu under Adelsvælden levede de gamle, allerede i Højmiddelalderen blomstrende Slægter Juul (med Liljen), Vind og Abbildgaard. Men karakteristisk nok kan vi ikke forbinde de fra Reformationstiden som beskedne Lavadelsmænd levende Slægtsmedlemmer med deres formentlige Forfædre, der i Højmiddelalderen indtog en langt mere fremtrædende Position. Vi har saaledes al mulig Grund til at formode, at disse fornemme gamle Slægter ramt af Krisen var paa Vej ud af Adels Rækker, da sidst i Senmiddelalderen enkelte Medlemmer fik Held til, om ikke ligefrem at genoprette Slægtens gamle Ry, saa dog i hvert Fald at opretholde Privilegierne for deres egen Slægtsgren.³

Det er saaledes givet, at den her undersøgte lavadelige Administratorgruppe ikke alene rekrutteredes fra neden, men utvivlsomt ogsaa modtog et betydeligt Islæt fra højere Lag, der ramt af Agrarkrisen var paa Vej ned. Ikke faa af disse pauvres honteux har da øjensynligt søgt Tilflugt hos de gejstlige Institutioner, der som »Livrente- og Pensionsanstalter« paa Forhaand var indstillede paa at tage sig af forarmet Adel, der for de sidste Rester af fordums Herlighed har kunnet sikre sig en problemfri Alderdom. Men hertil kommer, at disse Institutioner, ligeledes haardt ramt af Krisen, kunde være tilbøjelige til under de faldende Konjunkturer med et stadigt voksende Ødegaardsproblem at bortforpagte deres ej længer rentable Godser paa lempelige Vilkaar.⁴ Det forekommer mig sandsynligt, at vi her finder en Del af Forklaringen paa de talrige »Smaaforleninger«,⁵ vist ofte blot bestaaende af gamle, forhen

blev til Fæstebønder. F. Ex. ser vi, at i Landsbyen Kasted (Hasle Hd.) blev en Domkapitlet tilhørende Brydegaard med tre Landbostavne til ialt fire lige store Fæstegaarde, medens Alling Klosters Gods smsts. paa een Storgaard med tre Gaardsædehuse blev til to lige store Fæstegaarde (anf. Arb., S. 56f.).

³ Se herom min Artikel i DAA 1963, S. 73, med Henvisning til DAA 1890, 1929 og 1941.

⁴ Jfr. C. A. Christensen i Historisk Tidsskrift 12. Rk. I, S. 310f.

⁵ Hvor forsvindende smaa mange af disse »Len« var, fremgaar dels af Helms' Undersøgelser i Skovklosters Godshistorie (anf. Arb., f. Ex. S. 346, 424f., 429 o. o.), dels af Fortegnelsen over Roskilde Bispestols Len 1536 (Udg. af Roskildebispens Jordebog, S. 329ff.); f. Ex. bestod Jonstrup Len af Jonstrup Gaard, By og Mølle (sst. S. 331), dvs.

af Bryder og Gaardsæder drevne »Grangier«, og paa denne Maade fik de gejstlige Institutioner samtidig løst det ikke mindst under Unionskrigene presserende Problem at opfylde de kongelige Krav om væbnede Mænd. Dog bør man næppe overbetone Adelen *Krigstjenestepligt* paa Bekostning af »Civiltjenesten«; thi den her omtalte Fogedstand har givet i nok saa høj Grad tjent sig op ved Pennen som ved Sværdet. Da Rolf Madsen i ung Alder overtog Administrationen af Københavns Len, sendte hans Moder ham ikke Faderens Sværd eller Harnisk. Hun overlod ham en Lovbog med kraftige Formaninger om at benytte den flittigt,⁶ og betegnende nok er to af de sidste og bedst kendte Exempler paa »den stiltiende Reception« ind i den senmiddelalderlige Adel henholdsvis Lensmanden Niels Clementsen og Rigskansleren Niels Henriksen (Arenfeldt), begge en Tid Landsdommere.⁷

Men noget egentligt Skel imellem de to Former for Tjenestepligt har Samtiden næppe følt. Da Hr. Lyder Kabel 1426 skaffede sin Tjener Frelsebrev, foregik dette i Sønderjylland og, som ret karakteristisk for Erik af Pommerns Adlinger, under Felittoget imod de holstenske Grever. Saasnart Peder Nielsen i Vridsløse blev Svend (og snart efter Foged) paa Skovkloster, blev han udrustet med en ny Armbrøst,⁸ og som Rolf Madsen en Tid havde været Skibshovedsmand, betragtedes længe efter Reformationen Lensmændene paa de gamle Bispelen som nærmest selvskevne til at være Befalingsmænd paa Flaaden, Lavadelens sidste Skanse.⁹

Den Betydning, som Klientforholdet til Klostre, Bisper eller Højadelsmænd havde for den lavere Adel, fremgaar ikke mindst, naar vi betragter de Lavadelsmænd, der sad paa deres arvede Smaagodser og paa egen Haand maatte kæmpe imod de ugunstige Konjunkturer. Her finder vi

oprindelig blot eet Bol med Gaardsæder (sst. S. 87), i Tidens Løb omdannet til to Fæstegaarde. At »Lensmanden« tilmed var i Stand til at udrede en Afgift paa 6 Pund Korn, skyldtes vel alene, at der var tillagt Bispetienden af to Sogne.

⁶ RA, Rolf van Leverens Privatarkiv, 1519 u. d. Endnu er bevaret Lavadelensmanden Peder Terkelsen Væbners (død i Begyndelsen af 16. Aarhundrede) Haandexemplar af Jyske Lov (Ellen Jørgensen: Dansk Historisk Litteratur paa Modersmaalet, S. 11) i AM 4° Nr. 10.

⁷ Som ovenanført virkede Peder Sweye, der maa karakteriseres som Slægten Thotts juridiske Konsulent, jævnlige som Landsdommer, medens Rolf i Fredebo en enkelt Gang og Peder Nielsen i Rislev (Vridsløse) hyppigt præsiderede paa Herredsting.

⁸ Regnskabet 1481 fol. 125v.

⁹ Jfr. F. Ex. Kongebrevet af 1540 til de gamle Bispelensmænd Oluf Skinkel af Slagslunde, Niels Markvardsen (Skiernov) af Braade og Erik Madsen (Vasspyd) af Birkende om at være Skibshovedsmænd (Danske Magazin 7. Rk. IV, S. 18) og den smsts. (S. 8) anførte Liste over Stiftslensmændenes Mandskab.

Baggrunden for Thisets Ord om, at det især var Senmiddelalderen, der maatte betragtes som Adelen's Forfaldsperiode. Slægt efter Slægt forsvinder, og i flere Tilfælde kan vi nøjere følge Udviklingens Gang. Slægten Brun »af Kongstedlund« var paa Reformationstiden paa Vej ud af Adelen's Rækker, da to Brødre ved Hjælp af gunstige Ægteskaber (den ene tilmed med en ufri Herredsfogeddatter) blev i Stand til at oprettholde Privilegierne,¹⁰ og tilsvarende klarede en Mand af den saakaldte »Ferke«-Slægt sig ud af Familiens Forlis ved at gaa i Børglumbispens Tjeneste, vinde en vendsysselsk Arvedatters Haand og derved grundlægge Slægten Rodsteen.¹¹

Den sjællandske Slægt *Drøw* af Herlufstrup (Bjæverskov Hd.) kan bestemt ikke siges at have sat sig Spor, det være sig i Danmarks- eller blot i Adelshistorien; men dens Skæbne er sikkert ret typisk for den senmiddelalderlige Smaagodsejer. 1425 optraadte en Oluf Drøw af Herlufstrup paa sit Herredsting,¹² og derefter bemærker vi alene Slægtens Undergang gennem det Tingsvidne af 1471, hvormed Væbneren Peder Gammel søgte at redde Herlufstrup som Pant for Søsteren Karines Medgift; thi hun var nu blevet Enke efter en Jens Drøw, der var død som en bundforgældet Mand.¹³ Ikke blot havde Peder Gammel laant ham Heste og Køer; men han havde dertil »gjort to Svende ud for ham paa tvende Aar, een til Kalmar og een til Stockholm – og fik ej end sin Betaling«. Der blev næppe meget til Rest for Peder Gammel af det Fallitbo; men til hans Held havde han selv en langt mere betrygget Stilling som Skovklosters Klient og Lensmand/Forpagter paa Holmegaard.¹⁴ Her udgjordes Tjenestepigten paa Klosterets Vegne,¹⁵ og det Gods, som Bisper og Klostre ofte igennem Generationer tildelte Lavadelsslægter,¹⁶ formindskedes ikke gennem Arvedelinger.¹⁷

Men trods al Konservatisme blev ogsaa de kirkelige Institutioner i det lange Løb tvunget til at modernisere deres Godsadministration og overgaa til en mere tidssvarende Forvaltning, dvs. nedlægge de talrige Smaa-

¹⁰ DAA 1955, S. 101ff.

¹¹ DAA 1963, S. 73ff.

¹² Repertorium 1. Rk. 6192.

¹³ Sst. 2. Rk. 2966.

¹⁴ Helms, anf. Arb., S. 79 og 480.

¹⁵ Jfr. ovf. S. 17 om Agnete Klosters Udredning i 1450erne.

¹⁶ Jfr. ovf. S. 17f. om f. Ex. Slægten Rosengaards Forlening med Farum.

¹⁷ Specielt Eline Gøyes Jordebog (udg. A. Thiset, 1892) viser os, hvorledes »Baisse-Spekulanter« det 15. Aarhundrede igennem maalbevidst opkøber Lavadelens Jord, ofte Bid for Bid gennem Arvedelinger. Jfr. ogsaa den S. 24 Note 5 omtale Aage Axelsen Thotts Jordebog.

hovedgaarde (»Grangier«) og indføre det sidenhen saa velkendte Fæstegaardssystem under ganske faa Hovedgaarde. Ikke blot blev der herved langt færre Administrationscentre, dvs. »Forleninger«; men idet de større Godsenheder nu tiltrak sig ogsaa Højadelens Opmærksomhed, blev der snart et føleligt Problem for netop Lavadelen. Og selvom det var Højadelen, der helt havde domineret indenfor Kronens Lensadministration, havde der ogsaa her været Plads til Lavadelen; endnu omkring Midten af 15. Aarhundrede var det ganske almindeligt, at Husfogeder m. fl. underordnede Funktionærer var »Væbnere«;¹⁸ men kommer vi op omkring 1500, bliver det stedse sjældnere at finde »Adelsmænd« paa disse Poster.¹⁹

Paa denne Baggrund begynder vi at kunne forstaa den senmiddelalderlige Lavadels Krise, samtidig med at vi ser Forordninger og Haandfæstninger beskæftige sig med Problemerne. 1475 rejses Spørgsmaalet, hvorvidt Børn af »blandede« Ægteskaber maa besidde frit Gods,²⁰ medens Haandfæstningen af 1483 søger at laase Godsomraaderne fast paa Status quo ved at fastslaa, at ufri Mand ikke maa købe frit Gods, samtidig med at kun indenlandske Ædlinge fik Lov til at besidde Len;²¹ thi der var i Forvejen nok om Buddet, samtidig med at Forleningernes Antal gennem den ændrede Agrarstruktur blev stedse færre. Haandfæstningen af 1513 skærpede Kravene til Uddeling af Frihed og Frelse, og der indsattes en »Løfteparagraf« om, at Kronen skulde tildele de privilegerede Stænder Len »hver efter sin Lejlighed«, saaledes at de ikke nødsagedes til at gøre Tjeneste paa egen Bekostning.²²

Højest forstaaeligt, omend næppe helt retfærdigt, rettedes Lavadelens Harme sig især imod den gamle Kirkeorganisation, og i Klagen fra Christiern II's sidste Aar (ca. 1521) jamres der følgelig over, at Kirken opkøber frit Gods, hvorved Kronens Tjenestemuligheder forringes, dels klager fattige Riddere og Svende over, at skønt det er dem og deres Forfædre, som har doteret de kirkelige Institutioner, maa de ikke længere faa Kirkens Gods i Forlening paa rimelige Vilkaar, men i Stedet indsættes ikke-adelige, ja tilmed gejstlige Administratorer.²³

¹⁸ Jfr. ovf. S. 29 om Hans Navl paa Kalundborg, S. 33 om Teldu paa Ravnsborg og S. 31 om Jesper Norby paa København, Hindsgavl og Tranekær; jfr. ligeledes ovf. S. 10 om den Klientstilling, som Rolf i Fredebo indtog overfor Søborglensmændene.

¹⁹ Se under de enkelte Len i Register til Repertoriets 2. Rk. IX.

²⁰ Diplomatarium Christierni Primi, S. 320f.

²¹ Aarsberetninger fra Geheimearchivet II, S. 48ff. (§ 3 og § 21).

²² Sst. II, S. 57ff. (§ 3 og § 27ff.).

²³ Danske Magazin 1. Rk. VI, S. 362f. Saaledes administreredes op mod Reformationen langt det meste af Viborg Bispestols Gods direkte under Generalofficialen og en

I 1526 – dvs. netop i det Aar, hvor Frederik I's Forordning paabød alle »Riddermændsmænd« at antage fast Slægtsnavn²⁴ – maatte Rigsraadet selv tage Lensspørgsmaalet op, og det gjorde da i og for sig korrekt opmærksom paa, at ikke alle og enhver paa een og samme Tid kunde opnaa Kronlen; ja i deres egen Ungdom havde Rigsraaderne selv maattet tjene længe, inden de opnaaede Len, »den, der tjener vel, han faar vel Len; Kongen kan ikke lønne alle paa een Dag«. ²⁵ Sande Ord, men unægtelig en fattig Trøst for den forarmede Lavadelsmand, der maaske tilmed erindrede, hvorledes der paa hans Bedstefaders Tid havde været Len nok til alle. Ikke mindst paa denne Baggrund forstaar vi, hvorfor Kampen mellem Konge og Bisper om Klostrene Senmiddelalderen igennem blev saa haard,²⁶ idet en væsentlig Side af Spørgsmaalet var, om det skulde være en kongelig eller en biskoppelig Protegé, der opnaaede Administratorstillingen.

Endnu under Frederik I foretoges adskillige Nyadlinger, men med Adelsvældens Sejr var det Slut med Tilgangen til den gamle »Administratorklasse«. ²⁷ Statsomvæltningen 1536 ændrede ikke blot Rigets kirkelige Forhold; der var i nok saa høj Grad Tale om en politisk-social Omvæltning.²⁸ Thi idet Gejstligheden omsider detroniseredes fra sin Plads som Rigets Førstestand, rykkede hermed Andenstand, den verdslige Overklasse, op paa Førstepladsen. Den Lavadel, der endnu formaade at holde sig oven Vande, reddede sig med over i den nye Stand, den vi nu med Rette kan kalde *Adel*; men endnu langt ned i Aarhundredet gav de fortsatte Bestræbelser paa Rationalisering og Centralisering af Kronens Lensvæsen Anledning til Strid og politiske Problemer. Ikke blot kom saaledes den senmiddelalderlige Omlægning af Agrarstrukturen til paa een og samme Tid at bevirke Fordele for saavel Højadelen (en Udvikling, der kulminerede i 1536) som for Underklassen (idet

6-7 Herreds- eller Slotsprovster (jfr. T. Dahlerup i *Fra Viborg Amt* 1956, S. 5-75, og i *Kirkehistoriske Samlinger* 7. Rk. IV, S. 171-195).

²⁴ Frederik I's Registranter, S. 347. M. H. t. Datering se S. 348 Note 1. Skikken bredte sig snart til Sverige, se Jan Liedgren i *Släkt och Hävd* 1960, Nr. 2, S. 66.

²⁵ Danske Magazin 2. Rk. V, S. 107.

²⁶ Se herom Niels Skyum-Nielsen i *Scandia* XXIII (1955-56), især S. 49-71.

²⁷ Ikke blot kendes der hele fem Adelsbreve fra Tiden 1524-29 (Albert Fabritius: *Danmarks Riges Adel*, S. 133); men hertil kommer en sikkert næppe ubetydelig Gruppe af »stiltiende reciperede« Slægter (1523-33 mindst 10 Slægter), af hvilke flere formentlig adledes ved (nu tabt) Brev (sst., S. 132, om denne stiltiende Reception jfr. ovf. S. 23 f.), Under Christian III kender vi derimod blot eet eneste Adelsbrev til en Dansker, og det tilmed til en Mand, der var adeligt gift, dvs. i Praxis blot en Bekræftelse paa hans Ret til at besidde Hustruens Gods med adelige Privilegier (sst., S. 22, jfr. S. 47 og 136).

²⁸ Jfr. saaledes Kr. Erslev: *Konge og Lensmand*, S. 205f.

Gaardsæderne blev til Fæstebønder, der ved Forordningen af 1523 tilsikredes Livsfæste);²⁹ men den kom først og fremmest til at ramme »Mellemklassen«, saaledes at vi fristes til at betegne den danske Reformation som *the fall of the gentry*. Og det er næppe noget Tilfælde, at de senmiddelalderlige Bondeuroligheder ligefra 1440³⁰ og til Grevens Fejde³¹ i Nørrejylland samt den skaanske Opstand under Søren Norby³² i meget høj Grad prægedes af Storbønder med et ikke ringe Islæt af Lavadelsmænd og »Kirkevasaller«, medens vi slet ikke har Indtryk af en egentlig »Proletarbevægelse«.

At den danske Reformation og dermed Adelsvældens Sejr kom til at blive saa uigenkaldelig definitiv, skal maaske ses paa Baggrund af, at de det 16. Aarhundrede igennem stærkt bedrede Konjunkturer kom til at tage Brodden af Udviklingen. Men endnu i selve Reformationsaaret kunde ingen vide, hvad det vilde ende med. I December Maaned 1536 skrev Eske Billes lavadelige Foged paa Vallen, Niels Berildsen (»Pøiske«),³³ til sin Herre paa Bergenhus for at meddele denne Nyt, herunder om Bispens Fængsling m. m. Da var det ikke dogmatiske Problemer, han fremførte, men netop Lavadelens og specielt Kirkens »Undervasalers« fremtidige Stilling, der bekymrede ham: »Item alle de gode Mænd og fattige Karle, som tjente de gode Herrer Bisper, de har ikke sagt

²⁹ Frederik I's Registranter, S. 4. Om denne Forordning se Aksel E. Christensen i Festskrift til Erik Arup (1946), S. 134ff.

³⁰ Jfr. Knud Fabricius i Historisk Tidsskrift 7. Rk. II, S. 484f. med Henvisning til Svanning. Om de samtidige Bondeuroligheder paa Fyn se F. H. Jahn: Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne, S. 511f. Ogsaa fynske Adelsmænd var indblandet (Repertorium 1. Rk. 7401).

³¹ Som bekendt var det fortrinsvis Selvejrbønderne, der rantes ved det endelige Opgør, se Thomas Bang i Historisk Tidsskrift 8. Rk. VI (1916f.) og Klitgaard sst. 10. Rk. IV (1937f.). Jfr. hertil, at Hans Mikkelsen 1524 skrev til Christiern II om Uroen iblandt »det fattige Ridderskab og Almuen« (Ekdahl: Christiern II's Arkiv, S. 702).

³² I en Afhandling om »Sören Norbys skånske uppror« (Scandia XXX, 1964) har Lars J. Larsson fremhævet de oprørske Adelsmænds geografiske Placering (S. 245), dvs. at saadanne fortrinsvis kom fra Skovbyggerne. Men hertil maa dog føjes, at de saa at sige alle havde personlig eller i hvert Fald slægtsmæssig Kontakt med Ærkesædets Administration: En Poul Kyrning var 1498 Ærkebispens Skænk (DAA 1901, S. 230), Anders Nielsen tilhørte Slægtsgruppen »Baden« (DAA 1884, S. 42), dvs. en udpræget Bispelensmandsslægt (se ovf. S. 8 Note 8), Oluf Jensen Gere var Søn af en Ærkebispelensmand (DAA 1893, S. 186), Anders Bing i Torup ligesaa (DAA 1888, S. 82). Alene den kgl. Lensmand Jens Munk kan ikke indpasses i denne Forbindelse (DAA 1905, S. 324), men han var første Mand af sin ubetydelige Slægt. Dertil bør erindres, at Hovedaktøren Hr. Søren Norby var Brodersøn af ovenomtalte Jesper Norby (ovf. S. 31), og hans egen Broder Anders havde ca. 1503-12 været Official paa Lundegaard (jfr. A. Thiset i Danske Magazin 5. Rk. VI, S. 3f.), dvs. havde haft samme Stilling som en af Oprørets Hovedmodstandere Hans Skovgaard.

³³ Han tilhørte en Patricierslægt fra Assens (DAA 1909, S. 283).

kgl. Maj. Tjeneste, men drager nu sin Kaas ud af Landet eller ad Sverige. Hvad her af vil fødes, ved man ikke«. ³⁴

De bange Anelser kom heldigvis aldrig til at slaa til, kun enkelte af Christiern II's mest fanatiske Tilhængere drog udenlands, ³⁵ og stort set fik de gamle Bispelensmænd Lov til at blive siddende paa deres Len. Men Niels Berildsens Henvisning til Sverige som et muligt Tilflugtssted for forarmet Lavadel er interessant; thi i mere afsidesliggende Egne bevares ældre Tidens Forhold gerne længere, dvs. at der tænkeligt endnu var Brug for denne gamle »Tjenestemandstand« nordpaa. Fra Nordjylland, specielt det afsidesliggende Vendsyssel, drog saaledes adskillige Smaaslægter til Norge, ³⁶ hvortil Vincens Lunge allerede i 1520erne havde medbragt et sjællandsk Broderpar Peder og Jørgen Pedersen. ³⁷ Jørgen Pedersen skaffede han 1527 Frelsebrev, ³⁸ hvorefter denne grundlagde Slægten Staur. Men denne Frihed ansaas øjensynligt ogsaa gældende for Broderen Peder, der kaldes »velbaaren Svend« i den Anbefalingsskrivelse, som Hr. Vincens 1531 sendte til en svensk Rigsraad, da Peder Pedersen, »en skikkelige Rytters Karl«, ønskede at gaa i Gustav Vasas Tjeneste. ³⁹

Ikke mindst i Finland finder vi meget længe en tilsvarende lavadelig »Funktionærgruppe« i Virksomhed, og helt op til 1600 kan adskillige Modtagere af svenske (dvs. finske) Adelsbreve bedst karakteriseres som Sognefogeder eller Kavallerisergeanter, ⁴⁰ dvs. en Socialkategori, der paa ingen Maade lader sig sammenligne med den samtidige danske Adelsvældes Overklasse, men som i mangt og meget virker som en Parallel til det 15. Aarhundredes danske »Undervasalitet«.

³⁴ Rørdam: Monumenta I. Rk. I, S. 252.

³⁵ Saaledes opholdt Otte Andersen Ulfeld sig i Lybæk til sin Død i 1540erne (DAA 1923, S. 518).

³⁶ Jfr. f. Ex. Vognsen af Stenshede (DAA 1936, S. 105f.), Hørby (DAA 1898, S. 248), Bildt (DAA 1887, S. 74f.) og Orning (DAA 1907, S. 335f.).

³⁷ Efter Vaaben som Familietradition fristes man til at antage en Forbindelse med Slægten Gammel fra Holmegaard (DAA 1918, S. 430).

³⁸ Norske Rigsregistranter I, S. 12.

³⁹ Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie II, S. 78f.

⁴⁰ Selv en flygtig Gennemgang af Jully Ramsay: Frälseläkter i Finland intill Stora ofreden (1909ff.) viser, hvormange 16. Aarhundredes Frelsemænd, der betegnes som »ryttare«, »fogde«, »skrifvare«, ja endog »länsman«.

SUMMARY

The Crisis of the Danish 'Gentry' in the Later Middle Ages

RESEARCH on the history of the Danish nobility has so far been concentrated mainly on the period called 'The Reign of the Nobility' (1536–1660), and within this period interest has been chiefly focused on the fall of the nobility in 1660. On the other hand the origin of the nobility's reign and its possible connection with the Reformation (officially introduced in 1536) has received only slight attention. Indeed, the problem has hardly been recognized. Generally speaking it has been taken for granted that the *adel* (nobility) of the post-Reformation period was essentially identical with or in any case a natural development of the secular upper class of late medieval society (though, significantly enough, the term *adel* itself came into common use only about 1550). Consequently, the pre-Reformation nobility has been generally conceived as a landed class, if not a manorial aristocracy.

As a starting point for the investigation of the late medieval nobility's social composition, functions, and eventual manorial status we have chosen from among the gentry of Zealand a family of no particular historical significance, namely the van Leveren family (1402–c. 1525). A detailed analysis provides clear documentation of the fact that at least this particular family had no landed property to speak of: for instance, no member of the family ever possessed a manor. On the contrary, it can be established that the family's chief function was to administer the estates of others, in particular church lands. An extension of the investigation to the family's environment (relatives, neighbours, etc.) confirms that this type of administrative nobility or 'sub-vassalage' was very widespread in Zealand in the 15th century, and the archives of the Benedictine monastery, Skovkloster, reveal the significant role played by this 'gentry' in the administration of the monastery. The monastery's accounts reveal, for instance, the case (possibly an extreme one) of an ordinary copyholder from about 1480 who became the monastery's steward and was styled *væbner* (i.e. armiger or esquire). Here in any case is an example of how far down the ranks of society the boundary of nobility could be found.

The commonness of this type of 'sub-vassalage' is then established through an analysis of the relatively few extant royal patents of nobility from the first half of the 15th century. Such patents were normally granted on the petition of a high nobleman (or bishop), in which case it was common for the beneficiary to receive a coat of arms that was identical with or a simple variant of his 'sponsor's'. In a number of instances it can be ascertained that there existed a patron – dependent relationship between the petitioner and the beneficiary – the latter being the steward of the former. The patents of nobility from the 15th century have been lost in great numbers, but we can obtain sufficient evidence by an examination of the coats of arms of the high and low nobility, in as much as we can often assume that instances of identical or nearly identical coats of arms reflect a relationship of patronage between a high nobleman and a client or 'sub-vassal' who has been rewarded with ennoblement.

Thus it is established that the late medieval secular upper class had a much broader field of recruiting than the closed, landed aristocracy of the period from 1536 to 1660. The earlier aristocracy comprised a 'gentry' as well as a nobility. This 'gentry' consisted not only of petty squires, but also of stewards, bailiffs, aldermen etc.; and, contrary to what has been held until now, their function cannot be primarily defined as military service, since civil and legal service played ever so important a role.

The evolution of the nobility towards ever greater exclusiveness may possibly be explained (in part) by the late medieval agrarian crisis, which resulted in a complete re-structuring of Danish agriculture. While there formerly existed numerous small estates cultivated by cottagers and day-workers, but administered by stewards, the 15th century witnessed the domination of the copyhold system. This required far fewer centers of administration, thereby decreasing the demand for administrators from among the gentry.

Against this background it is understandable that the royal statutes and coronation charters from 1475 to the time of the Reformation increasingly stiffen the requirements for granting patents of nobility and limit the right to become *lensmand* (i. e. administrator of crown lands), while at the same time the endowment policies of the church come into focus. It is conceivable that the changes in the system of administration fostered an anti-clerical attitude among large sections of the nobility right up to the time of the Reformation. The ensuing revolution of 1536 resulted not only in a reform of the church, but also in the victory of the aristocracy.

There are indications that not only the high nobility derived great benefits (particularly in the sphere of political influence), but that also the lowest strata of the peasantry benefitted from the late medieval development – in as much as the landless cottagers gradually became relatively independent copyholders. The 'middle classes' were the losers. It is significant that elements of the 'gentry' are constantly involved in the numerous peasant risings of the later Middle Ages. These disturbances should not be considered a proletarian movement; probably they are a reaction on the part of the impoverished 'middle classes'. In other words, from this social angle the Danish Reformation may be conceived as the 'fall of the gentry'.